

BAŞVEKİL İSMET PAŞA’NIN “SOVYETLERLE İŞ BİRLİĞİNE EVET, KOMÜNİZME HAYIR” SEYAHATI VE NETİCELERİ (26 NİSAN-9 MAYIS 1932)

Gürbüz ARSLAN*

ÖZ

Milli Mücadele döneminde temelleri atılan Türk-Sovyet dostluğu yapılan antlaşmalar ve karşılıklı ziyaretlerle giderek güçlenmiştir. 1930 yılından itibaren Türkiye'nin Batı'yla münasebetlerini düzeltmek hususundaki faaliyetleri, Sovyet Rusya'da endişe yaratmaya başlamıştır. Nitekim Uzakdoğu'da Japonya ile gerginlik yaşayan, her an Batılı devletler tarafından saldırıya uğrayacağı endişesi taşıyan Sovyet Rusya, böyle bir dönemde yakın ilişkiler içerisinde olduğu Türkiye'yi kaybetmek niyetinde değildir. Bu yüzden Hariciye Komiseri Litvinov, Türk-Sovyet dostluğunu güçlendirmek ve Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan yana politika gütmesine tesir etmek amacıyla İsmet Paşa'ya ülkesine davet etmiştir. Yapılan daveti kabul eden İsmet Paşa kalabalık bir heyetle Sovyet Rusya'ya gitmiştir. İki ülke arasında Sovyet topraklarında ilk kez üst düzeyde yüz yüze görüşmeler yapılmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin politikası “Sovyetlerle iş birliğine evet, Komünizme hayır” olmuştur. Buna karşın Sovyet Rusya'nın ise Türkiye'ye ekonomik, teknolojik ve askeri üstünlüğünü gösterip Batıya ihtiyacı olmadığını hissettirmek ve en büyük müttefiki konumundaki kendi yanında tutmak yönündedir. Söz konusu seyahat siyasi, ticari ve iktisadi alanlarda önemli faydalar sağlaması yanında, iki ülkenin birbirlerine karşı duydukları güvenin artması ve ilişkilerin pekiştirilmesine de tesir etmiştir. Çalışmanın amacı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında iki ülke arasındaki ilişkileri 1932 senesinde gerçekleşen resmi seyahat bağlamında incelemektir. Bu bağlamda makalede yaklaşık iki hafta süren seyahat ve sonuçları değerlendirilmiştir. Çalışmada başta Türk basını olmak üzere Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nden istifade edilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, arslan-gurbuz@hotmail.com, (ORCID: 0000-0002-9973-8755).

Anahtar Kelimeler: İsmet Paşa, İsmet İnönü, Molotov, Sovyet Rusya, Türkiye, Türk-Sovyet İlişkileri.

**THE TRAVEL OF THE PRIME MINISTER ISMET PASHA
WITHIN THE PRINCIPLE OF “YES TO COOPERATION
WITH THE SOVIETS, NO TO COMMUNISM” AND ITS
RESULTS (26 APRIL-9 MAY 1932)**

ABSTRACT

The Turkish-Soviet friendship, the foundations of which were laid during the National Struggle period, gradually strengthened with the treaties and mutual visits. Since 1930, activities in Turkey's relations with the West to fix the issue, the Soviets began to cause concern in Russia. Indeed, living in tension with Japan in the Far East, and at every moment fearing of being attacked by Western states with Soviet Russia, Turkey does not intend to lose such a close relationship at that period. For this reason, Foreign Affairs Commissioner Litvinov invited Ismet Pasha in his country in order to strengthen Turkish-Soviet friendship and to influence Turkish policy in favor of Russia. Accepting the invitation, İsmet Pasha went to Soviet Russia with a large delegation. It was the first high-level face-to-face meeting between two countries in Soviet territory. Turkey's policy at the time was: "Yes to cooperation with the Soviet Union, no to communism". However, Soviet Russia's policy was to show Turkey its supremacy economically, technologically and militarily, so that they do not need the West and to keep Turkey as its greatest ally. This visit not only provided significant benefits in political, commercial and economic fields, between two countries but also increased the confidence of the two countries towards each other and strengthened the relations. The aim of the study is to examine the relations between two countries in the early years of the Republic Period in the context of official visit in 1932. In this context, about two weeks of trip and its results were evaluated in the article. Turkish press, Russian State Archive of Socio-Political History, Archives of the Republic of Turkey and Presidential State Archives have been used in this study.

Keywords: *İsmet Pasha, İsmet İnönü, Molotov, Soviet Russia, Turkey, Turkey-Soviet Union Relations.*

Extended Abstract

The Turkish-Soviet friendship, whose foundations were laid during the Turkish War of Independence, became stronger through the treaties and mutual visits. However, Turkey's strengthening its relations with western states in 1930 caused concerns about losing alliance with Turkey. That is

why, the Soviet Foreign Affairs Commissioner Litvinov invited the Prime Minister Ismet Pasha to Moscow in order to strengthen bilateral relations. Ultimately, Ismet Pasha responded positively to this invitation.

Thanks to this, Ismet Pasha intends preventing to damage relationships with Soviet Russia at a time when Turkey's developing relations with Western states. In relation to internal security, he wanted to draw the attention of the Soviet administrators in the direction of preventing communist propaganda in Turkey. Economically, he aimed to see the model implemented by Soviet Russia, which was not affected by the world economic depression, and to receive financial and technical assistance for the industrialization program that was planned to be put into practice. In terms of foreign policy, he intended to convince the Soviet Russian Government by exchanging views on issues such as membership to the League of Nations and the implementation of the Balkan Pact.

Thus, Ismet Pasha went to the Soviet Russia with a large delegation including various experts. İsmet Pasha, who was in the Soviet Russia between April 26 and May 9, 1932, visited various institutions, held talks with the Soviet authorities, participated in meetings and excursions during this time. During the trip, he acted with the principle of "Yes to cooperation with the Soviets, No to Communism." Therefore, in his speeches, he emphasized that the regimes of two countries were different, but this difference should not form an obstacle for improving bilateral relations of bilateral relations. He also mentioned that the Turkish-Soviet relations should not only be restricted to the political field, but also the economic and commercial relations should be increased. He made efforts to ease and eliminate the concerns of the Soviet Russia by informing them about Turkey's entering the League of Nations and the alliance which was tried to create in the Balkans.

He gave all his speeches with the principle of "No to communism", Ismet Pasha emphasized that Turkey had a nationalist identity, and it would maintain this identity. During the talks with the Chairman of the Soviet Commissioners Delegation, Molotov, he mentioned that communist propaganda in Turkey caused some concerns about internal security, and conveyed the message that the Soviet leadership had the required powers to prevent.

In response, the Soviet Russia pursued a policy of not losing Turkey, which was their biggest ally. In this context, he showed the achieved progress by implementing programs in Turkey and wanted to give the message that Turkey did not need the West for economy, industry and

technology. In order to strengthen relations, they opened the doors of all their institutions to the Turkish authorities, showed the program and methods they followed, provided the credit that Turkey needed to strengthen its industry, and did not interfere in the steps Turkey would take in its foreign policy.

As conclusion, Ismet Pasha's travel to the Soviet Russia with a large delegation enabled the bilateral relations to strengthen. It was inferred that the two countries would not take a step against each other politically, and their trust in each other increased. From economic perspective, Turkey took the credit they needed to improve industry. Regarding foreign policy, he persuaded the Soviet Russia on issues such as membership to the League of Nations and the establishment of the Balkan Pact and taking steps without worrying about losing their friendship. The visit was positive for the Soviets as well. Because Soviet Union, who is unable to establish diplomatic relations with England, unrecognized by the USA, concerning that Western Europe might attack and having problems with Japan in the Far East, has strengthened its relations with Turkey in such a period.

In this context, this visit to Soviet Union for two weeks and its results were evaluated in the article. Turkish press, Russian State Archive of Socio-Political History, Archives of the Republic of Turkey and Presidential State Archives have been used in this study.

Giriş

Uzun bir tarihsel geçmişe sahip olan Türk-Rus münasebetleri, Osmanlı Devleti döneminde Rusların, Türkler aleyhinde güneye doğru genişlemesi sebebiyle sürekli mücadeleyle geçmiştir. 1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali¹ ve 1830'lardaki Kavalalı Mehmet Ali Paşa krizi esnasındaki yaklaşma haricinde Osmanlı Devleti'nin Rusya'yla olan münasebetlerinde pek bir yaklaşma görülmemiştir.² 1917 yılı devrimiyle birlikte Bolşeviklerin Çarlık Rusya'yı yıkıp yerine Sovyet Rusya'yı kurması Türk-Rus ilişkileri adına olumlu bir gelişme olmuştur. Çünkü Sovyet Hükümeti, Rusya'nın Çarlık döneminde müttefikleriyle imzaladığı gizli antlaşmaları açığa çıkararak Türkiye'ye karşı Çarlık devrinden farklı bir politika izleyeceğini göstermiştir.³ Sovyet Hükümeti 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Türk-Sovyet sınırınının 1877-78

¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 29-35.

² Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 7.

³ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 328-329.

savaşından önceki haline getirilmesini kabul etmiştir.⁴ Böylece iki devlet arasındaki ilişkiler normalleşmeye başlamıştır.

Bu ortamda Georges Çiçerin, 15 Şubat 1919'da Osmanlı Devleti'ne gönderdiği muhtıranın sonunda, Türkiye'nin Sovyet Rusya tarafından herhangi bir saldırıya uğramayacağından bahsetmiştir. Sovyet ve Türk halklarını hiçbir şeyin ayıramayacağına, Türklerin Sovyet halkının çoktan beri arzuladığı biçimde dostluk ve kardeşlik elini uzatması gerektiğine, Sovyet Hükümeti'nin her şeyden önce bütün milletlerle barışı arzuladığında vurgu yapmıştır.⁵ Yaşanan tüm bu gelişmeler, Türklerin Sovyetlere karşı olan bakışını değiştirmiştir.

Olumlu bakışın etkisiyle Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'yu istilaya kalkışan devletlere karşı Sovyet Rusya'dan silah ve politik destek almayı düşünmüştür. Bu yoldaki ilk temaslar, Sovyet Rusya'nın Millî Mücadele'ye bakışını anlamak ve herhangi bir yardım gelip gelmeyeceğini öğrenmek şeklinde olmuştur. Lakin temasların belli bir düzen ve devamlılık esasına uymaması sonucunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasıyla birlikte ilişkilerin resmen başlatılması kararı alınmıştır.⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi, 26 Nisan 1920 tarihinde iki ülke arasında Emperyalist hükümetlere karşı birlikte hareket edilmesini öneren yazılı bir teklif hazırlamıştır. Bu teklife 3 Haziran 1920 tarihinde cevap veren Sovyet Rusya, Türk toprağı olan bölgelerin Türk Devleti'ne ait olduğunu kabul etmiş ve Türkiye'yi bağımsız bir devlet olarak gördüğünü ilan etmiştir.⁷ Neticede Sovyet Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisini tanıyan dünyadaki ilk hükümet olmuş⁸ ve bu gelişme Türk-Sovyet ilişkilerinin dostluk ve iş birliği çerçevesinde ilerlemesi için önemli bir adım niteliğini kazanmıştır. İki devlet arasında daha sonra imzalanacak olan antlaşmaların da alt yapısını oluşturmuştur.

Nitekim Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla imzaladığı 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması; Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Sovyet

⁴ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 1-2.

⁵ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000, s. 98-99.

⁶ Suat Bilge, **Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s. 25-29.

⁷ Saime Yüceer, "Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk-Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 64-66.

⁸ Aleksandr Kolesnikov, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 27.

Cumhuriyetleri'yle imzaladığı 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması; Ukrayna Sovyet Cumhuriyetiyle imzaladığı 21 Ocak 1922 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması gibi gelişmelerle de Türk-Sovyet ilişkilerinin temeli atılmıştır.⁹ Yapılan bu antlaşmalarla Sovyet Rusya, Millî Mücadele'ye destek verdiğini ortaya koymuştur.

Taraflar arasındaki iyi ilişkiler, Cumhuriyet'in ilanından sonra da devam etmiştir. 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan tarafsızlık, saldırmazlık ve düşman oluşumlara katılmama konusundaki antlaşma iki ülkenin siyasi alanda yakınlaşmasını ve dayanışmasını sağlamıştır. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey'in 13 Kasım 1926 tarihli Odesa gezisi, Türk-Sovyet yakınlaşmasının bir çeşit gösterisi olmuştur.¹⁰ Lakin siyasi ilişkilerdeki olumlu hava, Sovyetlerin Türkiye'den ithalât yapmak istememesi ve birçok şehirde ticaret mümessillikleri açmak hususunda diretmesi nedeniyle ticari ve ekonomik ilişkilere yansımamıştır.¹¹ İki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri geliştirmek adına 11 Mart 1927 tarihinde imzalanan Türk-Sovyet Ticaret Antlaşması da münasebetlerin istenen düzeye ulaşmasını sağlayamamıştır.¹²

Ekonomik ilişkilerdeki zayıflığa rağmen siyasi ilişkiler giderek güçlenmiştir. Bu kapsamda 1927 yılındaki Silahsızlanma Konferansı toplantılarında iki ülke birlikte hareket etmiştir. Savaşın bir millî siyaset aracı olarak kullanılmamasını öngören 27 Ağustos 1928 tarihli Briand Kellog Paktına üye olunmuştur. Türkiye, Sovyet Rusya'nın aynı nitelikte hazırladığı Litvinov Protokolü'nü 1 Nisan 1929 tarihinde imzalamıştır.¹³

Bu dönemde Türkiye'de komünistlere karşı girişilen hareketler ile Sovyet Rusya'da Türklere karşı izlenen politikalar her iki tarafça iyi karşılanmamış ve basında polemikler yaşanmış olsa da ekonomik kalkınma ve güvenlik konularında iş birliği yapılması konusunda engel teşkil etmemiştir.¹⁴

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın ilişkilerini dostluk ve iş birliği çerçevesinde sürdürme arzusu, 13 Aralık 1929 tarihinde Ankara'ya gelen Sovyet Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan'ın ziyareti esnasında bir kez daha ortaya konulmuştur. Süresi bitecek olan 1925 tarihli Türk-Sovyet

⁹ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 27-68.

¹⁰ Bilge, **a.g.e.**, s. 98-101.

¹¹ **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973, s. 19.

¹² Musa Qasımlı, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s. 8.

¹³ Gürün, **a.g.e.**, s. 123.

¹⁴ Bilge, **a.g.e.**, s. 103-104.

Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 2 yıl daha uzatılmasını öngören bir protokol, 17 Aralık 1929 tarihinde, Karahan ile Tevfik Rüştü Bey tarafından imzalanmıştır. Protokolde eski antlaşma maddelerine ilaveten iki ülkenin birbirine bildirmeden ve onayını almadan komşu devletlerle siyasi antlaşma yapmaması kararı da alınmıştır.¹⁵

Karahan'ın Türkiye ziyaretini, Tevfik Rüştü Bey'in Eylül 1930 tarihli Moskova gezisi izlemiştir. Gezide bir kez daha Türk-Sovyet dostluğuna atıfta bulunulmuş, iki ülkenin milletler arası sorunlar hakkındaki görüşlerinin aynı olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁶ 16 Mart 1931 tarihinde Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Litvinov, 1921 Moskova Antlaşması'nın imzalanmasının 10'uncu yılı münasebetiyle Tevfik Rüştü Bey'e gönderdiği mesajda, iki ülke arasındaki yakınlıktan ve iş birliğinden övgüyle söz etmiştir.¹⁷ 17 Mart 1931 tarihinde ise Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç ile Tevfik Rüştü Bey arasında 1929 protokolünün bir parçası olarak tanımlanan Karadeniz ve Ona Bitişik Denizlerde Deniz Kuvvetlerinin Sınırlandırılmasına İlişkin Protokol ile 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 5 yıllık süreyle uzatılmasına ilişkin protokol imzalanmıştır.¹⁸ Ayrıca Litvinov, 26 Ekim 1931 tarihinde Türkiye'ye gelerek Tevfik Rüştü Bey'in Sovyet Rusya gezisine mukabelede bulunmuştur.¹⁹

1- Sovyet Rusya Seyahati

26 Ekim-1 Kasım tarihleri arasında Türkiye'de kalan Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Litvinov, bu süre zarfında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Başvekil İsmet Paşa ve Cumhuriyet Reisi Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeler yapmıştır. Basına verdiği demeçlerde Türk-Sovyet dostluğunun tarihinden bahsetmiş ve 1925 tarihli dostluk antlaşmasının önemine değinmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya'nın ilk beş yıllık kalkınma planını başarıyla gerçekleştirmesi nedeniyle iki ülkenin ekonomik iş birliğini arttırması gerektiğini belirtmiştir.²⁰

¹⁵ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 81.

¹⁶ Yüceer, **a.g.m.**, s. 89-90.

¹⁷ **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938**, Cilt II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, Belge 21. s. 194.

¹⁸ **Türk Dış Politikası**, Cilt I, (Editör: Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 319.

¹⁹ Dimitir Vandov, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s. 121-122.

²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. **Akşam**, 28 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1-2.; **Cumhuriyet**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1-3.; **Hakimiyeti Milliye**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1-3.; **Milliyet**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1, 5.; **Son Posta**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1, 3.; **Vakit**, 28-31 Ekim, 1 Kasım 1931, s. 1, 2, 6.

Litvinov seyahat esnasında Türk-Sovyet dostluğunu güçlendirmeye yönelik adımlar da atmıştır. Zira Sovyet Rusya; Japonya ile gerginlik yaşadığı,²¹ Almanya'da Hitlerin güçlendiği,²² Türkiye'nin İtalya, Yunanistan ve Bulgaristan ile yakınlaştığı,²³ Amerika Birleşik Devletleri'yle (ABD) iktisadi ve mali konularda iş birliği imkânlarını araştırdığı,²⁴ Balkanlar üzerinde teşebbüse giriştiği, Milletler Cemiyetine girmeyi arzu ettiği böyle bir dönemde²⁵ Batılıların Türkiye'yi kesin olarak kendi saflarına çekmesinden endişelenmiştir. Bir başka deyişle, en büyük müttefiki durumundaki Türkiye'yi kaybetmek niyetinde değildir.²⁶ Ayrıca Türkiye'nin dış politikada attığı adımların ikili ilişkiler üzerinde olumsuz bir etki yaratmasına engel olmak²⁷ ve Japonlarla yapacağı bir savaşta en zayıf noktası olan Kafkaslarda kendini güvence altına almak niyetindedir.²⁸

Bu doğrultuda Litvinov, 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın 5 yıl uzatılmasını öngören protokolü imzalamış ve hükümeti adına bundan bir müddet evvel Ankara Büyükelçisi Suriç tarafından Moskova'yı ziyaret etmesi için İsmet Paşa'ya yapılan daveti tekrar etmiştir.²⁹ Davete Türkiye'den basın mensuplarıyla iktisat ve sanayi alanında uzman kişilerin de katılabileceği belirtilmiştir.³⁰ Zira bu vesileyle Sovyet Rusya, Türkiye'ye ekonomik yardım yapabilecek kapasitede olduğunu göstermeyi yani ekonomik anlamda Türkiye'nin Batı'ya ihtiyacı olmadığı mesajını

²¹ Ahmet Şükrü Esmer, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Güney Matbaacılık, Ankara, 1953, s. 98.; Raşid Tacibayev, **Kızıl Meydan'dan Taksime Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk Sovyet İlişkileri**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004, s. 79-80.

²² Esmer, **a.g.e.**, s. 217.

²³ Gürün, **a.g.e.**, s. 127.

²⁴ Semih Bulut, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 133-135.

²⁵ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Cilt II, (Yayına Hazırlayan: Sebahattin Selek), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 244.

²⁶ Haluk Ferden Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s. 197.

²⁷ İnönü, **a.g.e.**, s. 244.

²⁸ Sovyet Rusya, Kafkaslarda çıkacak bir ayaklanmaya Türkiye'nin kayıtsız kalmayabileceği ve Sovyet Rusya'daki Türklerin ABD başta olmak üzere Batılı devletlerle iş birliği yapmasında aracı rol oynayabileceği endişesini taşımaktadır. Hasılı bölgede çıkacak bir isyan, Sovyetlerin tüm dikkatini buraya vermesine neden olacaktır. Bkz. Tacibayev, **a.g.e.**, s. 79-80.

²⁹ **Cumhuriyet**, 31 Ekim 1931, s. 1, 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 31 Ekim 1931, s. 1, 3.; **Milliyet**, 28 Ekim 1931, s. 1, 5.; **Son Posta**, 1 Kasım 1931, s. 3.; **Vakit**, 31 Ekim 1931, s. 1, 2.

³⁰ Esmer, **a.g.e.**, s. 217.

vermeyi,³¹ teknolojik ve askeri üstünlüğünü gösterip Türkiye'nin izleyeceği siyasette kendisini göz ardı etmemesini planlamaktadır.³²

Nihayetinde Litvinov'un gerek Türkiye'nin gerekse Sovyet Rusya'nın dış politikasında meydana gelen gelişmelerin etkisiyle iki ülkenin ilişkilerini güçlendirmek, Sovyet Rusya'ya karşı yapılacak herhangi bir saldırıda Türkiye'nin atlama taşı olmasını önlemek ve Türkiye'nin izleyeceği siyasette Sovyet Rusya'yı hesaba katmasını sağlamak gibi amaçlarla yaptığı davet İsmet Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır. Çünkü İsmet Paşa'nın da bu seyahatten bazı beklentileri vardır. Bu beklentiler şunlardır:

Siyasi açıdan, İsmet Paşa bu seyahat sayesinde Türkiye'nin Batılı devletlerle ilişkilerini geliştirdiği bir dönemde Sovyet Rusya'yla dostluk münasebetlerinin zarar görmesine mâni olmak ve var olan ilişkileri daha da güçlendirmek niyetindedir.³³

İç güvenlikle alakalı olarak Türkiye'deki komünist propagandaların engellemesi yönünde Sovyet yöneticilerinin dikkatini çekmeyi istemektedir.³⁴

Ekonomik açıdan, Dünya ekonomik bunalımından etkilenmeyen Sovyet Rusya'nın uyguladığı modeli yerinde görüp kurumlarını incelemek,³⁵ çeşitli alanlardaki müesseselerinde incelemelerde bulunmak,³⁶ ticari ilişkileri geliştirmek, gerçekleştirilmesi düşünülen sanayileşme programı için mali ve teknik yardım almak amacındadır.³⁷ Ayrıca Sovyet Rusya'nın gerçekleştirdiği kalkınma planı için kaynağı nereden bulduğunu öğrenmeyi ummaktadır.³⁸

Dış politika açısından, Milletler Cemiyeti'ne üyelik ve Balkan Paktı'nın hayata geçirilmesi gibi konularda görüş alışverişinde bulunup Sovyet Rusya Hükümeti'ni ikna etmek niyetindedir.³⁹ Çünkü Türkiye'nin bu yolda attığı

³¹ **Türk Dış Politikasının Analizi**, (Derleyen: Faruk Söylemezoğlu), Der Yay, İstanbul, 1998, s. 85.

³² Tacibayev, **a.g.e.**, s. 78.

³³ Esmer, **a.g.e.**, s. 216.

³⁴ **Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi (RGASPI)**, Fon 82, Liste 2, Dosya 1328, s. 125-130.

³⁵ Temuçin Faik Ertan, "İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 212-213.

³⁶ **RGASPI**, 82.2.1328 /123.

³⁷ **T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-10-00-00 / 248-677-8.; **RGASPI**, 82.2.1328/138.; Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 266-267.

³⁸ İnönü, **a.g.e.**, s. 250.

³⁹ **RGASPI**, 82-2-1328 /135.; İnönü, **a.g.e.**, s. 247-248, 251.

adımlar Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç tarafından hükümeti adına kısıtlanmaya çalışılmaktadır.⁴⁰ Tüm bunların dışında İsmet Paşa, seyahat vesilesiyle Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik politikalarının geleceği hakkında bilgi sahibi olmayı istemektedir.⁴¹

Bu beklentiler içerisindeki Başvekil İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahati 1 Mayıs'a denk gelecek şekilde ayarlandığı için⁴² yolculuk 23 Nisan 1932 tarihi itibarıyla başlamıştır.⁴³ İsmet Paşa ve ona eşlik edecek olan heyet, Mustafa Kemal Paşa'nın hazır bulunduğu bir törenle saat 18.05'te posta trenine bağlanan hususi bir vagonla İstanbul'a uğurlanmıştır.⁴⁴

Kalabalık bir heyetle yola çıkan İsmet Paşa'ya bu seyahatte Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in dışında Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) Genel Sekreteri Recep (Peker), İstanbul Mebusu Alaettin Cemil (Topçubaşı), Afyon Mebusu Ali, Afyon Mebusu Ruşen Eşref (Ünaydın) ve Diyarbakır Mebusu Kâzım (Sevüktekin) Bey eşlik etmiştir. Yozgat Mebusu Tahsin (Coşkan) Bey heyete ziraat uzmanı olarak katılmıştır. Mahmut Nedim (Soydan), Falih Rıfki (Atay), Hakkı Tarık (Us), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Yunus Nadi (Abalıoğlu) mebus ve gazeteci sıfatıyla, Vâlâ Nureddin, Ziya Matlâaddin, Yervant, Hacı Minas ve Sava Beyler ise gazeteci sıfatıyla heyete dâhil olmuştur. Himaye-i Etfal Reisi Fuat, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi, Millî Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan, Defterdar Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, Hariciye Üçüncü Daire Müdürü Vasıf, Hariciye Kalem-i Mahsus Müdürü Kemal Aziz, Sanayi Müşaviri Kâmil İbrahim, Sanayi Müdürü Ahmet Şerif, Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdürü Vedit Beyler de uzman olarak heyette yer almıştır.⁴⁵ Ayrıca İsmet Paşa'nın eşi Mevhibe Hanım, Tevfik Rüştü Bey'in eşi Makbule Hanım, Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç de heyete katılmışlardır.⁴⁶

⁴⁰ Gürün, **a.g.e.**, s. 128.

⁴¹ İnönü, **a.g.e.**, s. 252.

⁴² Litvinov, İsmet Paşa'nın Roma seyahatinden önce Sovyet Rusya'yı ziyaret etmek istediğini belirtse de İsmet Paşa önce Roma'ya gitmeyi düşündüğünü ama Sovyet yetkililerinin ısrarı üzerine ilk önce Sovyet Rusya'ya seyahat ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Tacibayev, **a.g.e.**, s. 81.; İnönü, **a.g.e.**, s. 244.

⁴³ **Hakimiyeti Milliye**, 23 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 23 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 23 Nisan 1932, s. 1.

⁴⁴ **Akşam**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 24 Nisan 1932, s. 1, 6.; **Son Posta**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 24 Nisan 1932, s. 1.

⁴⁵ **BCA**, 30-18-01-02 / 27-25-01.; **Akşam**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 5.; **Vakit**, 24-25 Nisan 1932, s. 1, 2.

⁴⁶ **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 24 Nisan 1932, s. 6.; **Vakit**, 24 Nisan 1932, s. 1, 2.

24 Nisan sabahı İstanbul'a gelen İsmet Paşa, burada basın mensuplarına seyahatle ilgili yaptığı açıklamada;

"Rusya'ya seyahatte dost Sovyetlere Milli Türkiye'nin muhabbetli selamlarını götüreceğim. Senelerden beri ciddi tecrübelerden geçmiş olan iki memleket dostluğunun esası Bolşevik Rusya ile Milliyetçi Türkiye'nin yüksek menfaatleri arasında ahenk ve büyük inkılâplar geçirmiş iki memleket evlâtlarında birbirinin sözüne ve niyetine itimadın mevcudiyetidir. Dostlarımız ile yakından temas ve tanışmak fırsatından ben ve arkadaşlarım çok memnun olacağız. Sevinç ve memnuniyetle yola çıkıyorum"⁴⁷

diyerek, seyahatin hedeflerinden ziyade iki ülke arasındaki rejim farkına, ilişkilerin ortak menfaatler ve karşılıklı güven çerçevesinde ilerlediğine vurgu yapmıştır.

İsmet Paşa basın mensuplarıyla yaptığı görüşmeden sonra kısa bir İstanbul turu yapmış ve beraberindeki heyetle birlikte Sovyet Rusya'ya hareket etmek üzere saat 17.00'de Galata Rıhtımı'na gelmiştir. Rıhtımda kalabalık bir grup tarafından karşılan İsmet Paşa ve heyeti, kendileri için düzenlen törenden sonra Sovyet ve Türk bayraklarıyla donatılmış olan Gruzia vapuruna binmiştir. Vapurda İsmet Paşa'yı mihmandar sıfatıyla General Foti karşılamış⁴⁸ ve vapur Sovyet Rusya'ya gitmek üzere saat 17.45'te rıhtımdan ayrılmıştır.⁴⁹

Vapur, hareket ettikten bir süre sonra Büyükdere koyunda demirlemiştir. Nedeni ise vapurun boğazdan sabah erkenden yola çıkması halinde 1 gün sonra yani 26 Nisan sabahı Odesa'ya varacak hıza sahip olmasıdır. Sovyet Hükümeti tarafından hazırlanan seyahat programına sadık kalmak için gecenin Büyükdere koyunda geçirilmesi uygun görülmüştür.⁵⁰ Bu arada Sovyet Hükümeti'nin hazırladığı seyahat programı şu şekildedir:

⁴⁷ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 25 Nisan 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 25 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 2.

⁴⁸ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 25 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 25 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 1.

⁴⁹ **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 25 Nisan 1932, s. 3.

⁵⁰ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 26 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 26 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 1.

Tablo 1: İsmet Paşa'nın Seyahat Programı⁵¹

26 Nisan	Sabahleyin Odesa'ya varış, şehirde gezinti, akşam hareket,
27 Nisan	Kiev'e varış, şehirde otomobillerle küçük bir gezinti,
28 Nisan	Saat 10:00'da Moskova'ya varış, ziyaretler, akşam resmî ziyafet,
29 Nisan	Ziraat Akademisini ziyaret, Harbiye Komiserinin ziyafeti, Öğleden sonra at koşuları ve spor oyunları, akşam resmî ziyafet
30 Nisan	Moskova'da bir fabrika ziyareti, öğle ziyafeti, öğleden sonra resmî kabul, Fırka teşkilatı tetkikati, akşam sefirimiz ziyafeti
1 Mayıs	Sabahleyin resmî geçitte bulunma, öğleden sonra istirahat, İtalya sefaretinde çay ziyafeti, akşam Leningrad'a hareket
2 Mayıs	Leningrad'ı ziyaret
3 Mayıs	Leningrad'ı ziyaret, akşam Moskova'ya hareket
4 Mayıs	Moskova'ya varış, akşam hareket,
5 Mayıs	Harkof'a varış, 3 saatlik bekleme,
6 Mayıs	Sanayi merkezi olan Dneprovski şehrine varış, elektrik fabrikaları ve diğer sanayi tesislerini ziyaret, akşam hareket,
7 Mayıs	Sivastopol'a varış, Kırım'da gezinti,
8 Mayıs	8 Mayıs İstanbul'a hareket,
9 Mayıs	İstanbul'a varış.

25 Nisan sabahı yeniden hareket eden Gruzia vapuru, ertesi gün saat 08.00'de Odesa karasularına girmiştir.⁵²

2- Sovyet Rusya'daki Temasları

Odesa ve Kiev Temasları

Gruzia vapurunun Odesa karasularına girmesi üzerine Türkiye'nin Sovyet Rusya Büyükelçisi Hüseyin Ragıp (Baydur) Bey, Sovyet Ukrayna Hükümeti temsilcisi Brodovski, Hariciye Komiserliği Şark İşleri Şubesi Müdürü Pastukof ve basın mensupları motorla vapura çıkmışlardır. Brodovski ve Pastukof, ülkeleri adına İsmet Paşa'yı ve Türk heyetini selamladığını bildirmişlerdir. İsmet Paşa da kendilerine teşekkürlerini sunmuş, Türkiye'den Sovyet Rusya'ya selâm ve muhabbet getirdiğini söylemiştir.⁵³

⁵¹ **Akşam**, 25 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 25 Nisan 1932, s. 1.; *Son Posta*, 25 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 25 Nisan 1932, s. 2.

⁵² **Akşam**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Hâkimiyeti Milliye**, 27 Nisan 1932, s. 1.; *Milliyet*, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 27 Nisan 1932, s. 1.

⁵³ **Akşam**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Hâkimiyeti Milliye**, 27 Nisan 1932, s. 1, 2.; *Milliyet*, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 27 Nisan 1932, s. 1, 8.; **Vakit**, 27 Nisan 1932, s. 1.

Rıhtımda İsmet Paşa için belediye başkanı tarafından bir tören düzenlenmiştir. İsmet Paşa, kendisini selamlayan muhafaza kıtasını teftiş etmiş ve akabinde kendisine tahsis edilen otele geçmiştir. Bir müddet istirahat ettikten sonra Odesa Mıntıkası İcra Komitesi Reisi Pakhomoff'a, Brodovski'ye ve Hariciye Komiserliği Temsilcisi Gaylunsky'ye iade-i ziyarette bulunmuştur. Öğleye doğru aynı yetkililer de İsmet Paşa'yı ziyaret etmişlerdir.⁵⁴ İsmet Paşa, öğle yemeğinden sonra beraberindeki heyetle birlikte şehir gezintisi yapmış, bu kapsamda başta Linoleum Fabrikası olmak üzere Odesa'da yer alan imalâthaneler gezilmiştir.⁵⁵ Ziyaretten sonra Türk heyetinde yer alan bazı gazeteciler Odesa Millî Kütüphanesi'ni ziyaret etmiş ve Odesa Matbuat Kulübü'nün davetine katılmışlardır.⁵⁶

Akşamleyin Pakhomoff, İsmet Paşa'nın şerefine bir ziyafet vermiş ve burada yaptığı konuşmada, Sovyet Rusya ile Millî Türkiye'nin iki milleti yıllarca kanlı bir savaşın içine atmış olan Çarlık ve Saltanat rejimini yıktığını, bu nedenle birbirlerine dostluk elini uzattığını söylemiştir. Karşılıklı yapılan ziyaretlerin dostluk ilişkilerini kuvvetlendirdiğini, ünlü bir komutan ve Sovyet Rusya'nın eski bir dostu olarak gördüğü İsmet Paşa'nın yaptığı ziyaretle iki ülke arasındaki ilişkilerin daha da güçleneceğine inandığını belirtmiştir.⁵⁷

İsmet Paşa da cevabi konuşmasına, Türkiye'nin inkılapçı ve milliyetçi kimliğe sahip bir ülke olduğuna vurgu yaparak başlamış ve bu doğrultuda;

"Türkiye'nin büyük dostu Sovyet İttihadının mühim merkezlerini memleketimin mümessillerinden mürekkep kalabalık bir heyetle ziyarete çıkarken ilk belde olarak ayak bastığımız Karadeniz'in bu güzel limanına henüz pek açıklarında başlayarak gittikçe kuvvet ve hararetini artıran ve şahsım vasıtasıyla inkılâpçı ve milliyetçi Türkiye Cumhuriyeti'ne teveccüh eden samimi tezahürlerden son

⁵⁴ **Akşam**, 27 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 27 Nisan 1932, s. 4.; **Hâkimiyeti Milliye**, 27 Nisan 1932, s. 2.; **Milliyet**, 27 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 27 Nisan 1932, s. 8.; **Vakit**, 27 Nisan 1932, s. 1.

⁵⁵ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Hâkimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 1.

⁵⁶ Alaettin Cemil, "Moskova'ya Doğru: Moskova Yolunda 27 Nisan 1932", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1.

⁵⁷ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hâkimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 1, 6.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

derece mütehassis olduğumu burada şu hakiki dostlar sofrasında zikretmekten derin bir sevinç duymaktayım”⁵⁸

şeklinde ifadeler kullanmıştır. Konuşmasının devamında iki memleket arasındaki düşmanlığı körükleyen eski rejimlerin yıkılmasıyla birlikte bugün her iki ülkede dostluğa önem veren hükümetlerin iş başında olduğundan bahsetmiştir. 12 yılını dolduran Türk-Sovyet ilişkilerinin olumlu yönde ilerlemesine ve bu yolda atılan adımların her iki ülkenin menfaatine olduğunun altını çizmiştir. “*Bu vadede iki memleketin mesul ricali arasında mesut bir itiyat haline gelen temasların faydaları mücerreptir*”⁵⁹ sözleriyle seyahatinin iki ülke ilişkilerinin güçlenmesine faydalı olacağına vurgu yapmıştır.

Ziyafet bittikten sonra tiyatroya giden Türk heyeti, 27 Nisan gecesi trenle Moskova’ya hareket etmiştir.⁶⁰ Tren, seyahat programı çerçevesinde sabahleyin Kiev’de durmuştur. İsmet Paşa yine burada büyük bir merasimle karşılanmış ve beraberindeki heyetle birlikte yaklaşık 3,5 saatlik bir şehir gezintisi yapmıştır. Gezi kapsamında Ukrayna Akademisi, dini ve tarihi bir müze haline getirilen Kiev Pechersk Lavra Kilisesi ve Hariciye Komiserliği ziyaret edildikten sonra yolculuk kaldığı yerden devam etmiştir.⁶¹

Yolculuk esnasında İsmet Paşa, Tass Ajansı muhabiriyle yaptığı görüşmede, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun temelini ortak menfaatler üzerine kurulduğunu, eşitlik ilkesi çerçevesinde ilerlediğini ve iki milletin bu konudaki arzularından doğduğunu söylemiştir. İki ülke ilişkilerinin yapılan ziyaretlerle daha da güçlendiğinden bahsetmiştir. Ayrıca,

“Türkiye kendi inkılabının çizmiş olduğu prensiplerin çerçevesi dâhilinde inkişafına devam etmektedir. Memleketim bir köylü ekseriyetinden müteşekkildir. Türkiye yarının ihyayı iktisadisini bunların ihtiyaç ve arzularında mülhem olarak bina edecektir. Bunun için de fennin ve tecrübeleri emretmiş olduğu kavaide

⁵⁸ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 1, 12.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

⁵⁹ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 12.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

⁶⁰ **Akşam**, 28 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28 Nisan 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 28 Nisan 1932, s. 3.; **Son Posta**, 28 Nisan 1932, s. 12.; **Vakit**, 28 Nisan 1932, s. 2.

⁶¹ Alaettin Cemil, “Moskova’ya Doğru.....”, **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; Vala Nureddin, “Rusya İntibaları: Kiev”, **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 7.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: Kiev’de Bir Duruş”, **Vakit**, 6 Mayıs 1932, s. 1, 5.; Selim Ragıp, “Rusya Mektubu: Bu Sene 82 Milyon Rus Mektebe Sevk Edilecek”, **Son Posta**, 6 Mayıs 1932, s. 8.

tatbiki hareket ediyoruz. Türk milletinin arzularından ilham alan bu gayelerin bizi inkişaf ve saadete götüreceği ümidindeyim"⁶²

diyerek, adeta Türkiye'de komünist rejimin uygulanmasını isteyenlerin ve onlara destek veren çevrelerin amaçlarına ulaşamayacağı mesajını vermiştir. Netice itibariyle Türkiye'nin kendi tercihi olan millî esaslar dâhilinde gelişmesini sürdürceğini net bir şekilde ifade etmiştir.

Moskova Temasları

Türk heyetini taşıyan tren, saat 10:45'te İstiklal Marşı eşliğinde, Türk bayrakları ve "Hoş Geldiniz" afişleriyle donatılmış Moskova istasyonuna girmiştir. Türk heyetini istasyonda Sovyet Rusya Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Litvinov başta olmak üzere üst düzey yetkililer karşılamıştır. Karşılama töreni bittikten sonra İsmet Paşa ve beraberindeki heyet, sokakları dolduran halkın selâm ve alkışları arasında istirahat ve ikametlerine tahsis olunan apartmanlara geçmiştir.⁶³

Kısa bir istirahatten sonra başta İsmet Paşa başta olmak üzere Türk heyetinde yer alan bütün üyeler Hariciye Komiserliği tarafından verilen öğle yemeğine katılmışlardır.⁶⁴ Yemekten sonra İsmet Paşa, Molotov ile bir araya gelip ilk toplantısını gerçekleştirirken,⁶⁵ Yunus Nadi, Falih Rıfkı, Yakup Kadri, Alaettin Cemil ve Hakkı Tarık başta olmak üzere bazı mebus, gazeteci ve edebiyatçılar da Tass Ajansı ile İzvestia gazetesini ziyaret etmişlerdir.⁶⁶ Akşamleyin ise Türk heyeti, Molotov'un İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Bey şerefine düzenlediği akşam ziyafetine katılmıştır.⁶⁷

⁶² **Akşam**, 29 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 29 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 29 Nisan 1932, s. 2.

⁶³ **Akşam**, 29 Nisan 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 29 Nisan 1932, s. 1.; **Milliyet**, 29 Nisan 1932, s. 1, 6.; **Son Posta**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 29 Nisan 1932, s. 2.

⁶⁴ Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları: Rusya'yı Bir Cümle ile Tarif; Yepyeni Bir Alem", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁶⁵ **RGASPI**, 82-2-1328 / 123-124. Görüşmeyle ilgili ayrıntılı bilgi "Sovyet Yetkilerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

⁶⁶ **Cumhuriyet**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 29 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 29 Nisan 1932, s. 6.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 29 Nisan 1932, s. 1.; Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları....", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁶⁷ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

Sovyetlerin misafirperverliklerini sergilediği ve dostluk havası içinde geçen yemekte ilk sözü alan Molotov, “İsmet Paşa’nın Sovyet Rusya başkentine geldiği bu günü Türk-Sovyet dostluğu adına unutulmaz bir gün olarak tasvir ettiğini” söyleyerek konuşmasına başlamıştır. Dost Türkiye’nin şanlı bir siyaset adamı olan İsmet Paşa ile doğrudan doğruya temas kurma imkânını elde ettiğini, Sovyet Rusya’ya Türkiye’nin siyaset, basın, iktisat ve kültür alanındaki en yüksek temsilcileriyle geldiğini, bu temsilcilerin Sovyet müesseseleriyle doğrudan doğruya temas kuracağını belirtmiştir.⁶⁸

Daha sonra konuyu Türk-Sovyet dostluğuna getirmiş, bu dostluğun temelini iki milletin emperyalizme karşı mücadele verdiği bir zamanda atıldığını ve 1925 tarihli dostluk antlaşması çerçevesinde ilerlediğini ifade etmiştir. İktisadi ilişkilerin iki ülkenin sosyal bünyeleri arasındaki farka rağmen geliştiğinden bahsetmiştir. Dünyanın barış ortamından uzaklaşmaya başladığı bir dönemde, İsmet Paşa’nın Moskova’yı ziyaret etmesinin iki ülkenin menfaatine olduğu kadar dünya barışına da katkısı olduğunun altını çizmiş, ilişkilerin güçlenmesine katkı sağlayacağını dile getirmiştir. Konuşmasının sonunda kadehini başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türk devlet adamları adına kaldırdığını, Türk-Sovyet dostluğunun her iki memleketin ve dünya barışının menfaati için daima gelişeceğini temenni ettiğini söylemiştir.⁶⁹

Molotov’tan sonra söz alan İsmet Paşa, konuşmasına, kendisine gösterilen samimi misafirperverliğe teşekkür ederek başlamıştır. Sovyet Rusya’yı ziyaret etmekten ve onlara Türk milletinin samimi kardeş selâmını getirmekten dolayı duyduğu memnuniyeti belirtmiştir. Son 12 yıl boyunca Türk-Sovyet ilişkilerinin sürekli sağlamlaştığını, Sovyet Rusya’nın çeşitli sahalarda vücuda getirmiş olduğu eserleri yakından görme fırsatı elde ettiği için bahtiyar olduğunu ifade etmiştir. Konuşmasının devamında,

“İki ülke arasındaki dostluk haklarını tanıttırmak, yeni esaslara göre tanzim etmek, arzu ve menfaatlerine uygun olan idare tarzını kabul etmek ve dünyaca lâayık oldukları mevkiî ele geçirmek uğrunda milletlerimizin giriştikleri kahramanca mücadelelerden doğmuştur. 17 Kânunuevvel 1925 tarihli muahede münasebetlerimizi idare ve memleketlerimizin karşılıklı menfaatlerini muhafaza eden prensipleri tesis eylemiştir. Bu prensipler cihan için kuvvetli bir

⁶⁸ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁶⁹ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

amil ve memleketlerimizin beynelmilel münasebetleri için mesut bir misal teşkil etmektedir. Memleketimizin iktisadi ve içtimai bünyeleri arasında mevcut farklılara rağmen münasebetlerin müstakbel inkişafı için haz ve memnuniyeti calip bulunmaktadır”⁷⁰

diyerek, bir kez daha iki ülkenin rejiminin farklı olduğunun altını çizmiştir. İlişkilerin karşılıklı menfaat prensibi çerçevesinde ilerlediğinden, iktisadi ve toplumsal farklılara rağmen münasebetlerinin olumlu yönde geliştiğinden bahsetmiştir. Her iki ülkenin kendi çıkarlarına uygun bir rejim seçtiğini dile getirerek komünizmin kalbi olan Moskova'dan Türkiye'deki milliyetçi rejime karşı komünist eğilim gösterenlere mesaj göndermiştir.

İsmet Paşa, yemekten sonra saat 22.00'de Molotov tarafından Türk misafirlerinin şerefine Kremlin Sarayı'nda düzenlenen resmî kabul törenine geçmiştir. Resmî kabul esnasında Sovyet komiserleri de hazır bulunmuşlardır.⁷¹

İsmet Paşa 29 Nisan günü programına beraberindeki heyetle birlikte Amo Fabrikası'yla kusine bilyaları imal eden fabrikayı ziyaret ederek başlamıştır. Heyet, Amo Fabrikası'ndaki mesai tarzını görmüş ve otomobil imali için takip edilen usulleri gözlemlemiştir.⁷² Üç saat süren ziyaretten sonra İsmet Paşa, Tevfik Rüştü Beyle birlikte kendileri için hazırlanan program çerçevesinde hareket ederken heyette yer alan diğer misafirler ayrı gruplar halinde çeşitli Sovyet müesseselerini gezmişlerdir. Bu kapsamda Sanayi Genel Müdürü Ahmet Şerif, Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut ve Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi Beylerden oluşan sanayiciler grubu, Ağır, Hafif Sanayi ve Harici Ticaret Komiserliğini ziyaret etmiştir. Yozgat Mebusu Tahsin Bey Ziraat Komiserliğinde, Millî Talim ve Terbiye Başkanı İhsan Bey ile Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanı Kırklareli Mebusu Fuat Bey ise Maarif ve Sıhhat Komiserliklerinde incelemelerde bulunmuşlardır.⁷³

⁷⁰ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷¹ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷² **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷³ **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 30 Nisan 1932, s. 5.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 1.

Bu sırada İsmet Paşa ile Tevfik Rüştü Bey, Sovyet Rusya Devlet Başkanı⁷⁴ Kalinin'in ikametgâhında şereflerine verilen öğle yemeğine katılmışlardır. Yemekte Komünist Partisi Genel Sekreteri ve Sovyet Rusya Lideri Stalin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Harbiye Komiseri Vorosilov, Hariciye Komiseri Litvinov, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan ile Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç gibi üst düzey Sovyet yetkililer hazır bulunmuştur.⁷⁵

İsmet Paşa için öğleden sonra Moskova Belediyesi'nde resmî kabul töreni yapılmıştır. Tören büyük bir dostluk hava içinde geçmiş, İsmet Paşa'nın başta Moskova Sovyet Reisi Boulganine olmak üzere Moskova Sovyet heyetine hitaben söylemiş olduğu "*Moskova Sovyet'ine selam, muhabbet ve dostluk*" sözleri büyük bir alkış almıştır. Boulganine, çay ziyafeti esnasında yaptığı konuşmada, Moskova işçilerinin Türk-Sovyet dostluğundan duyduğu memnuniyeti dile getirilmiştir. Bu ziyaretin iki memleket arasındaki dostluğu daha da kuvvetlendireceği kanaatine sahip olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶

İsmet Paşa da yaptığı konuşmada, Türk heyetine gösterilen muamelenin resmî merasimin ötesine geçtiğini, bu durumun ise münasebetlerin ne kadar derin ve samimi olduğunu gösterdiğini söylemiştir. Ayrıca, "*Hepimiz, benden başlamak ve en basit Türk işçisiyle en küçük Türk askerinde bitmek üzere Yeni Türkiye'nin ihyası için yorulmaz bir şekilde çalışan Gazi Mustafa Kemal Hazretlerinin idaresi altında bulunan Kemalistleriz...*"⁷⁷ sözleriyle Türkiye'deki rejimin yapısına ve rejimin mimarı Mustafa Kemal Paşa'nın önemine bir kez daha dikkatleri çekmiştir.

Resmî kabul törenini bitiminde Tevfik Rüştü ve Hüseyin Ragıp Bey'le birlikte Komiserler Heyeti Reisi Molotov'u ziyaret eden İsmet Paşa, saat 16.00'da Devlet Başkanı Kalinin tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra da Molotov, Kalinin ve Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan tarafından İsmet Paşa'ya kaldığı otelde iade-i ziyaret yapılmıştır. İade-i ziyaretten sonra İsmet

⁷⁴ SSCB siyasi rejiminde devlet başkanı hukuken devletin en üst otoritesidir. Lakin devlet başkanı anayasal olarak en üst pozisyonda olsa da ülkenin fiilen yöneticisi Komünist Partisi Genel Sekreteridir. Bu anlamda devlet başkanlığı büyük ölçüde sembolik bir makamdır.

⁷⁵ **Akşam**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları.....", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁷⁶ **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁷⁷ **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

Paşa ve beraberindeki heyet Sovyet Rusya'nın kurucusu Lenin'in mezarına gitmiş ve bir çelenk bırakmıştır. Buradan ayrıldıktan sonra Hariciye Komiseri Litvinov tarafından verilen akşam yemeğine katılan İsmet Paşa, yemek bitiminde Türk heyeti için verilen konseri dinlemek üzere Moskova Tiyatrosu'na geçmiştir. Salona İstiklal Marşı eşliğinde giren İsmet Paşa, seyirciler tarafından büyük alkış almıştır.⁷⁸

30 Nisan günü Türk Heyetinde yer alan sanayiciler şeker sanayii tesislerini, gazeteciler ile sağlıkçılar sağlık müesseselerini, bazı mebuslar İnkılâp Müzesi'ni, bazı misafirler de Lenin'in mezarını ziyaret etmişlerdir.⁷⁹ İsmet Paşa ise ilk olarak Tevfik Rüştü Bey'le birlikte Harbiye Komiseri Vorosilov tarafından verilen öğle yemeğine katılmıştır.⁸⁰ Yemek esnasında bir konuşma yapan Vorosilov, 12 seneden beri iki milleti birbirine bağlayan dostluğun iki devlet arasındaki derin samimiyet sayesinde güçlendiğini söylemiştir. Türkiye inkılap ordusunun teşkilatçılarından biri olarak gördüğü kahraman İsmet Paşa'yı selâmlamak imkânına kavuştuğu için memnuniyet duyduğunu da belirtmiştir.⁸¹

İsmet Paşa da yaptığı konuşmada, gösterdiği misafirperverlikten dolayı Vorosilov'a teşekkür etmiş, işgalci güçlere karşı mücadele eden, barışı savunan ve inkılapların koruyucusu olan iki memleket ordusu arasında doğal olarak dostluk hislerinin oluştuğuna vurgu yapmıştır. Kendisini büyük inkılaplara ve barış yoluna adanmış Türklerin ve Sovyetlerin bu yolda namağlup olduğunu söylemiştir. "*Sovyet inkılâbının dayandığı Kızıl ordu ne zaman muzaffer olmuşsa Türkler, Millî Türk inkılâbının dayandığı askerler ne zaman muzaffer olduysa Sovyetlerin sevindi*" demiştir. Konuşmasını Stalin, Kalinin, Vorosilov başta olmak üzere Sovyet erkânıyla ve oradaki Kızıl ordu kumandanlarını selâmlayarak bitirmiştir.⁸²

⁷⁸ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 30 Nisan 1932, s. 3.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 30 Nisan 1932, s. 1.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 1, 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁷⁹ **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁸⁰ **Akşam**, 30 Nisan 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 30 Nisan 1932, s. 2.

⁸¹ **Akşam**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1, 4.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 3", **Vakit**, 8 Mayıs 1932, s. 2.

⁸² **Akşam**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 1 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 3", **Vakit**, 8 Mayıs 1932, s. 2.

İsmet Paşa yemekten sonra Tevfik Rüştü Bey’le birlikte Moskova At Yarışı Meydanı’na gitmiştir. Kendisini Hariciye Komiseri Litvinov, Harbiye Komiseri Vorosilov, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan gibi üst düzey yetkililer İstiklal Marşı eşliğinde karşılamıştır. Burada Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey adına at yarışları düzenlenmiş, seyirciler İsmet Paşa’ya sevgi gösterisinde bulunmuşlardır.⁸³

İsmet Paşa, akşama doğru Türkiye’nin Moskova Büyükelçiliği tarafından Türk heyetinin şerefine verilen yemeğe katılmıştır. Yemekte ve yemek sonrası düzenlenen resmî kabul töreninde Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile Harbiye Komiseri Vorosilov başta olmak üzere birçok Sovyet yetkilisi hazır bulunmuştur. Resmî kabul esnasında Moskova Tiyatrosunun oyuncularını çeşitli gösteriler sunmuştur.⁸⁴

İsmet Paşa, 1 Mayıs günü beraberindeki heyetle birlikte Sovyet Rusya’nın millî bayram olarak kabul ettiği 1 Mayıs kutlamalarına katılmıştır. 1 Mayıs hazırlıkları kapsamında Moskova şehri bir bayram manzarası görünümüne almış; şehrin her tarafı bayraklar, fabrikalar ve imalathanelerin küçük minyatürleriyle donatılmıştır. İsmet Paşa ve beraberindekiler kutlamalar kapsamında yapılan konuşmaları, askerlerin yeminlerini, piyadelerin, süvarilerin, topçuların, tankların, motorlu bölüklerin ve uçakların geçit törenini kendileri için ayrılan özel tribünden izlemiştir. Törenler esnasında Sovyet Rusya Lideri Stalin, Devlet Başkanı Kalinin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov başta olmak üzere bütün icra komiserleri İsmet Paşa’yı selamlamış, halk ise coşkulu bir şekilde alkışlamıştır.⁸⁵

İsmet Paşa, kutlamaların büyük bir kısmını izledikten sonra Türk heyeti üyeleriyle birlikte Moskova Ticaret Odası’nın düzenlediği resmî kabul töreninde hazır bulunmuştur. Tören dolayısıyla birer konuşma yapan Moskova Ticaret Odası yetkilileri, Sovyetlerin iktisat, kültür ve planlı kalkınma alanlarındaki ilerlemelerinden bahsetmiş, ilişkilerin hem ekonomik hem de kültürel açıdan gelişmesi temennisinde bulunmuş, Sovyetlerin bu

⁸³ **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 1 Mayıs 1932, s. 1, 6.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: 4”, **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

⁸⁴ **Akşam**, 2 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 3 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 2 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 2 Mayıs 1932, s. 2.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: 4”, **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.; Alaettin Cemil, “Rusya Mektupları.....”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.

⁸⁵ **Akşam**, 2 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 1 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 2 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 2 Mayıs 1932, s. 1.; Hakkı Tarık, “Sovyetleri Ziyaret: 4”, **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 5.

alanlarda Türkiye'ye karşı hiçbir memleketle kıyaslanmayacak derecede yardıma hazır olduğunu bildirmiştir.⁸⁶

İsmet Paşa da cevabi konuşmasında, ziyaret sayesinde Sovyet Rusya'nın iktisat ve kültür alanındaki gelişmelerini yakından gördüğünü, elde edilen başarıları sevinçle karşıladığını belirtmiştir. Sosyal ve siyasi rejim olarak farklı politikalar takip eden Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun yürümeyeceğine inanan insanların olduğunu, fakat bu kişilerin hayal kırıklığına uğrayacağını, iki ülke ilişkilerinin giderek artacağını dile getirmiştir.⁸⁷

Böylece diğer devletlere de mesaj vermekten geri durmayan İsmet Paşa, konuşmasının devamında ilişkilerin sadece siyasi sahaya indirgenmemesi, iktisadi ve ticari münasebetlerin de artırılması gerektiğinin altını çizmiştir.⁸⁸ İki ülke yöneticilerinin ticari münasebetlerin gelişmesi konusunda hemfikir olmasına rağmen ikinci ve üçüncü derecedeki yetkililerin mesuliyeti nedeniyle ticari ilişkilerin istenilen seviyeye gelmediğinden bahsetmiştir. Bu engellerin ortadan kaldırılması halinde ticari ilişkilerin artacağını belirtmiştir.⁸⁹ Ticari ilişkilerin gelişmesi konusundaki samimiyetini göstermek için de Türkiye'nin ithal etmek zorunda kaldığı ürünleri Sovyet Rusya'dan temin edebilmesi halinde ilk tercihin Sovyetler olacağını, Sovyet Rusya'nın da Türkiye'ye karşı aynı his ve fikirle hareket edeceğinden şüphesinin bulunmadığını söylemiştir.⁹⁰

İsmet Paşa konuşmasının devamında "*Ben ve arkadaşlarım Sovyet Rusya ile Milliyetperver Türkiye arasındaki teşriki mesainin inkişafa mazhar olmasının her iki memleketin menfaati namına pek âlâ mümkün olduğu kanaatindeyiz*" sözleriyle yine iki ülkenin aradaki rejim farkına rağmen dost kalabileceğini dile getirmiştir. Türkiye'nin "Sovyetlere evet, Komünizme hayır" yönünde bir politikadan yana olduğuna vurgu yapmıştır. Resmî kabul

⁸⁶ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; Yunus Nadi, "Moskova Ticaret Odası'nda", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 1.

⁸⁷ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.

⁸⁸ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.

⁸⁹ Mahmut Nedim, "Hakiki Dostluk; Açık Söylemeyi, Dürüst Yürütmeyi Emreder", **Milliyet**, 10 Mayıs 1932, s. 1.

⁹⁰ Yunus Nadi, "Moskova Ticaret...", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 1.

töreni bittikten sonra İsmet Paşa ve beraberindeki heyet önce konsere, ardından da yemeğe geçmiştir.⁹¹

İsmet Paşa 2 Mayıs günü Dinamo Stadi'nda şerefine tertip edilen spor şenliğine katılmıştır. Hariciye Komiseri Litvinov ile Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan'ın da hazır bulunduğu şenliklerde stat Türkçe "Hoş Geldiniz" yazılı büyük levhalarla süslenmiştir. İsmet Paşa ve beraberindekiler stadyumda bulunan 50 bin kişi tarafından coşkulu bir şekilde alkışlanmıştır. Şenlikler kapsamında bisiklet yarışları, pushball müsabakası ve futbol maçı düzenlenmiştir.⁹²

İsmet Paşa 3 Mayıs günü öğleye doğru kendi adına düzenlenen koşuyu izlemek için at yarışları meydanına gitmiştir. Yarışı, 1500 metrelik mesafeyi 1 dakika 56 saniye, 6 salisede geçen meşhur "Rüzgâr" isimli at kazanmış ve bu at kendisine hediye edilmiştir.⁹³

Yarışlardan sonra İsmet Paşa, Molotov ile ikinci toplantısını yaparken⁹⁴ Türk heyetinde yer alan birçok gazeteci, yazar ve mebus ise Alimler Yurdu'nda Türk misafirler ile Sovyet edebiyatçılarının birbirini tanıması amacıyla düzenlenen toplantıya katılmıştır. Toplantıda Maksim Gorki başta olmak üzere Sovyet edebiyat âleminin önemli şahısları da hazır bulunmuştur.⁹⁵

Türk yazarlarından oluşan başka bir grup Pervonaiski'nin "Meçhul Asker" ismindeki yeni piyesinin temsilinde hazır bulunmuş, Türk sanayi uzmanlarından oluşan bir grup da Petrol ve Şeker Enstitüsü'nü ziyaret etmiştir. Buradan Ağır Sanayi Komiserliği'ne geçilerek sanayi üretiminde yeni yöntemler ve gelişmeler konusunda bilgi alınmıştır. Bazı mebuslar, Analığın ve Çocukluğun Himayesi Enstitüsü ile Yabancılarla Kültür Münasebetleri Cemiyeti'ne gitmiştir. Cemiyet yetkilileriyle birlikte Maarif

⁹¹ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Cumhuriyet**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 4 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.

⁹² **Akşam**, 3 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 4 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 4 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 3 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; Selim Ragıp, "Rusya'da Spor: Moskova ve Ukrayna Müsabakası", **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 6.

⁹³ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1, 6.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

⁹⁴ **RGASPI**, 82-2-1328 / 125-138. Toplantıyla ilgili detaylı bilgi "Sovyet Yetkililerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

⁹⁵ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

Komiserliği tarafından kontrol edilen birçok ilim ve pedagoji müessesesi gezilmiş, incelemeler yapılmıştır.⁹⁶

İsmet Paşa ve beraberindeki heyet akşamleyin seyahat programı çerçevesinde hususi bir trenle Leningrad'a hareket etmiştir. Hareket öncesi istasyon Türk ve Sovyet bayraklarıyla donatılmış, heyeti yolcu etmeye Sovyet Hükümeti erkânıyla birlikte yüzlerce Sovyet vatandaşı gelmiştir.⁹⁷

Leningrad Temasları

Türk heyetini taşıyan hususi tren, 4 Mayıs sabahı Leningrad'a gelmiştir. Heyeti hükümet yetkilileri, askeri yetkililer ve büyük bir halk kitlesi karşılamış, istasyon ile civarındaki sokakların hepsi Türk bayraklarıyla donatılmış, Türkçe "Hoş Geldiniz" cümleleri yazılı afişler her tarafa asılmıştır. İsmet Paşa karşılama töreni bittikten sonra yaptığı konuşmada, kendilerine gösterilen misafirperverlikten dolayı teşekkürlerini sunmuş; Sovyetlerin en önemli sanayi ve kültür bölgesi olan Leningrad'da olmaktan mutlu olduğunu söylemiştir. Daha sonra da ikametgâhları için ayrılan otele geçmiştir.⁹⁸

Kısa bir dinlenmeden sonra İsmet Paşa, Tevfik Rüştü Bey ve birkaç mebusla birlikte Smolny Enstitüsü binasında bulunan Leningrad Bölgesi Sovyet Başkanlığı'nı ziyaret etmiştir. İsmet Paşa burada şehrin iktisat ve belediyeçilik alanındaki hizmetleri hakkında bilgi almış, nahiye ve cemaat teşkilatına ait haritayı incelemiş, Smolny Enstitüsü'nde Lenin tarafından kullanılan odaları gezmiştir. Bu sırada Türk heyetinin bazı üyeleri Ermitaje Galerisi'ndeki tabloları ve İnkılap Müzesi'ni ziyaret etmiştir. Üçüncü bir grup ise Leningrad'daki fabrikalarda incelemelerde bulunmuştur. Daha sonra heyette bulunan herkes Leningrad Bilimler Akademisi'ne geçmiş, akademinin tarihi ve yaptığı çalışmalar hakkında bilgi almıştır. Akademi ziyaretinden sonra Türk heyeti şereflerine verilen temsilde ve balet dansında hazır bulunmak üzere Leningrad Operası'na gitmiştir.⁹⁹

⁹⁶ **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

⁹⁷ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 3 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 3 Mayıs 1932, s. 1.

⁹⁸ **Akşam**, 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1, 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 6 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 5 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

⁹⁹ **Akşam**, 5 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 6 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 5 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 5 Mayıs 1932, s. 2.

5 Mayıs sabahı Türk heyetindeki bazı uzmanlar ve gazetecilerden oluşan bir grup Karasnaia İmalathanesi'ni ziyaret etmiş ve telefon aletlerinin imali hakkında malûmat almıştır. Ziyaret esnasında kendilerine cihazlardan biri hediye edilmiştir.¹⁰⁰ İsmet Paşa başta olmak üzere Türk misafirlerin çoğu da Lenin Ziraat Akademisi'ni ziyaret etmişlerdir. Akademinin teşkilatı ve tarihçesi hakkında bilgi alınmış, dünyanın farklı yerlerinde yetişen bitki çeşitlerinin yer aldığı sergi gezilmiştir. Türk heyeti özellikle Sovyet Rusya dışından getirilen bitkilerin yetiştirilmesine dair tecrübelerle karşı büyük bir alâka göstermiştir. İsmet Paşa, akademi üyelerinden Vavilov'a Türkiye'ye dönünce Lenin Akademisi'nde çalışmak üzere Türk uzmanları göndermeye çalışacağını beyan etmiştir. Akademi ziyaretinden sonra misafirler şerefine bir öğle yemeği verilmiştir.¹⁰¹

Öğleden sonra Türk heyeti; türbinler imal eden Elektrosila Fabrikası'nı, Letskoe Selo bölgesindeki eskiden Çarların kullandığı şimdi ise müze haline getirilen sarayları, Lomonosov Porselen Fabrikası'nı ve mahalli müzeyi gezmiştir. Akşamüzeri de Leningrad Sovyet Heyeti tarafından İsmet Paşa'yla Türk heyetinin şerefine verilen akşam yemeğine geçilmiştir.¹⁰² Yemek esnasında bir konuşma yapan Leningrad Sovyet Reisi Kadatzki, Türk misafirlerin Leningrad'a gelmesi sebebiyle duyduğu memnuniyeti dile getirmiş, bu ziyaretin iki dost milletin kültür ve iktisadi münasebetlerinin gelişmesine katkı sağlayacağını ifade etmiştir.¹⁰³

İsmet Paşa bu nutka verdiği cevapta, Milliyetperver Türkiye ile Sovyet Rusya arasında 12 yıldan beri devam eden dostluğun bugün de her iki milletin müşterek menfaatlerine, kendi sahalarında gelişmelerine uygun olarak devam ettiğini ifade etmiştir. Leningrad'da yaptığı incelemeler neticesinde bir kez daha Sovyet uzmanların sanat ve ilme verdikleri büyük önemi gözlemlediğinden, Sovyetlerin kendi âlimleri ve ilim müesseseleriyle iftihar etmekte haklı olduğundan bahsetmiştir. Konuşmasının devamında,

“Milliyetperver Türkiye ile Bolşevik Rusya arasındaki dostluk sınırlarının ağızından işitilmesini istiyorum; bu sır çok basittir ve on iki seneden beri olduğu gibi bugün de müteakbil itimat üzerine

¹⁰⁰ **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰¹ **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰² **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰³ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Son Posta**, 8 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

müesses bulunmaktadır. Bizler birbirimizin iyiliğini istiyoruz bilmükabele her iki taraf dost ve komşu memleketlerimizde yaptığımız şeyleri, iyi buluyoruz. Dostluğu şekillerin ahengi üzerine tesis etmek istemek sathî bir düşüncedir. Dostluklar ancak menfaat birlikleri ve mütekabil itimat üzerinde teessüs edebilir. Bizim dostluğumuz bunun en iyi bir misalidir. Türkiye'ye döndüğüm vakit eğer bir ecnebi gelir de bana milliyetperver İsmet Paşaya Sovyet Rusya'nın faaliyeti hakkında ne düşündüğümü soracak olursa ona şu suretle cevap vereceğim: Sovyetlerde tatbik edilen rejim bizimki değildir. Fakat bu beni bu rejimin en mahirane ve en muvafık bir tarzda tatbik edilmiş olduğunu takdir etmekten men edemez"¹⁰⁴

diyerek yine Türkiye'nin "Sovyetlere evet, Komünizme hayır" taraftarı olduğuna, iki ülke arasındaki rejim farkına, dostluğun güven ve karşılıklı menfaat birliği üzerine kurulduğuna vurgu yapmıştır. Ayrıca iki ülkenin farklı yönetim şekillerini benimsemesinin birbirinin yaptığı uygulamaları takdir etmekten alıkoymayacağına da değinmiştir.

Leningrad Dönüşü Moskova Temaları

Leningrad temaslarını tamamlayan Başvekil İsmet Paşa ve refakatindeki heyet, 6 Mayıs sabahı Leningrad'dan Moskova'ya dönüş için hareket etmiştir. Türk heyetini istasyonda Litvinov başta olmak üzere Hariciye Komiserliği erkânıyla Türk elçiliği memurları karşılamıştır.¹⁰⁵ İsmet Paşa bugünü Stalin başta olmak üzere Sovyet yöneticileriyle toplantıya ayırmıştır.¹⁰⁶ Türk mebus, yazar ve gazetecilerden oluşan bir grup da mahkûmların işçi olarak çalıştırıldığı hapisanelerin yer aldığı Bolshevo Nahiyesi'ni ziyaret etmiş ve burada çeşitli incelemelerde bulunmuştur.¹⁰⁷

7 Mayıs günü Türk heyetinden bir grup, Sovyet Rusya'nın İktisadi Devlet Plânları Başkanlığı'nı ziyaret etmiş ve kendilerine Sovyet millî iktisat politikasının genel prensipleri hakkında izahat verilmiştir. Heyet buradaki temasları bitince Lenin, Marks ve Engels Enstitüsü'ne giderek incelemelerde bulunmuştur. Türk yazarlardan oluşan bir kabile, İnkılap Müzesi ile

¹⁰⁴ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s. 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; 9 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 8 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰⁵ **Akşam**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 7-8 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁰⁶ **BCA**, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, **a.g.e.**, s. 245. Toplantıyla ilgili ayrıntılı bilgi, "Sovyet Yetkilerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

¹⁰⁷ **Akşam**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 7-8 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 7 Mayıs 1932, s. 2.

Ecnebilerle Kültür Münasebet Cemiyeti'ni ziyaret etmiştir. Cemiyet başkanı, Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki kültür münasebetleri için özel bir kurumun kurulması gerektiğini söylemiş ve bu fikir Türk yazarlar tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu sırada sanayicilerden oluşan bir grup Lubertzi Ziraat Makineleri Fabrikasını gezmiştir. Öğleden sonra Türk misafirler, Sovyet Rusya'ya geliş ve ikametlerini gösteren, kısmen sesli olan bir film izlemişlerdir.¹⁰⁸ İsmet Paşa ise Sovyet yetkililerle son toplantısını yapmış,¹⁰⁹ akşama doğru da kendisi şerefine verilen Otello operasında hazır bulunmuştur. Sovyet Hariciye Komiseri Litvinov, Harbiye Komiseri Vorosilov ve Komiserler Heyeti Reisi Molotov'un da katıldığı gösteriyi İsmet Paşa, Sovyet Rusya Lideri Stalin'le birlikte aynı locada izlemiştir.¹¹⁰

3- Sovyet Yetkilerle Toplantıları

İsmet Paşa ile Sovyet yetkililer arasındaki ilk toplantı, 28 Nisan 1932 tarihinde Moskova'da yapılmıştır. Toplantıda İsmet Paşa'ya Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey ile Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey eşlik etmiş, karşı tarafta ise Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Hariciye Komiseri Litvinov, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan ile Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç yer almıştır.¹¹¹

Karşılıklı nezaket cümlelerinden sonra ilk sözü alan Molotov, İsmet Paşa'ya Sovyet Rusya'da ekonomi, inşaat ve toplumsal hayat gibi alanlardan hangisi üzerinde inceleme yapmak istediğini sormuştur. İsmet Paşa da tekstil endüstrisi, şeker endüstrisi ve halk eğitimi gibi farklı alanlarda çalışan büyük bir uzman ekiple geldiğini, bu nedenle belli bir alandan ziyade birçok alanda inceleme yapmak istediğini söylemiştir. Moskova'da ilk bakışta göze çarpan canlılık ve hareketliliği muazzam ve şaşırtıcı bulduğunu da sözlerine eklemiştir.¹¹²

Bunun üzerine Molotov, ülkedeki değişim sürecinin devam ettiğini, ekonominin farklı alanlarında büyümenin sürdüğünü ve büyüme esnasında

¹⁰⁸ **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 10 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 10 Mayıs 1932, s. 2. Söz konusu film İstanbul Sovyet Konsolosluğu tarafından "İsmet Paşa Rusya'da Ne Gördü" ismi altında sinemalarda gösterilmek istenmiş ve bunun için İstanbul Film Kontrol Heyeti'ne müracaatta bulunulmuştur. Lakin heyet yaptığı toplantıda, filmin asıl amacının komünizmi övmek olduğunu belirtmiş ve bu nedenle yayınlanmasını uygun bulmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. **BCA**, 30-10-00-00 / 146-43-19.

¹⁰⁹ İnönü, **a.g.e.**, s. 248-249.; Toplantıyla ilgili ayrıntılı bilgi "Sovyet Yetkilerle Toplantıları" başlığı altında verilecektir.

¹¹⁰ **Cumhuriyet**, 10 Mayıs 1932, s. 3.; **Milliyet**, 10 Mayıs 1932, s. 6.; **Vakit**, 10 Mayıs 1932, s. 2.

¹¹¹ **RGASPI**, 82-2-1328 / 123.

¹¹² **RGASPI**, 82-2-1328 / 123.

yeni görevlerin kendilerini beklediğini ifade etmiştir. Daha sonra da İsmet Paşa'ya hangi bölgeleri ziyaret etmek istediğini sormuştur. Bu konuda İsmet Paşa, yeterince fikri olmadığını ve bir tavsiyede bulunmasını isteyince Molotov, Leningrad'ın ziyaret edilmesini önermiş ve İsmet Paşa da bu öneriyi kabul etmiştir.¹¹³

Daha sonra İsmet Paşa; *Sovyet Rusya ziyaretimi iki ülkeyi ilgilendiren ve uluslararası alanla da ilgisi olan önemli meseleler hakkında görüş alışverişi için değerlendirmek isterim. Bu meseleler hakkında bütünüyle açık konuşacağım. Bu tür buluşmalar her iki tarafın da tüm mevcut sorunlar hakkında en içten ve açık şekilde konuşabilmesi için iyi fırsatlar*"¹¹⁴ diyerek, Sovyet Rusya'ya yaptığı seyahat vesilesiyle iki ülkeyi ilgilendiren meseleleri açık bir şekilde masaya yatıracağının altını çizmiştir.

Buna karşılık Molotov, her şeyin açık bir şekilde konuşulmasını desteklediğini, her iki tarafın içtenlik konusunda çaba göstermesinin meselelerin detaylı tartışılması ve sonuca varılması yolunda önemli olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine İsmet Paşa, ısrarla, bahsettiği konuların ele alınacağı görüşmede ikincil kişilerin yer almamasını, öte yandan Tevfik Rüştü Bey'in bulunmasını rica etmiştir.¹¹⁵ Molotov'un bu isteği kabul etmesiyle ilk toplantı bu şekilde sona ermiştir.

İsmet Paşa'nın Sovyet yetkililerle ikinci toplantısı 3 Mayıs günü gerçekleşmiştir. İsmet Paşa sözlerine yüz yüze konuşma imkânı bulduğu için duyduğu memnuniyeti dile getirerek başlamış, Leningrad'dan dönüşte yeniden görüşmeyi ve ekonomik meselelerde somut sonuçlara varmayı umduğunu bildirmiştir. Lakin şu anda mahrem ve dostane biçimde tamamen farklı bir konu olan karşılıklı propaganda konusunu masaya yatırmak istediğini ifade etmiştir.¹¹⁶

Molotov'un "Buyurun" demesi üzerine İsmet Paşa, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan'ın iki yıl önce Ankara'ya geldiğinde Türkiye'de bulunan bazı Rus milliyetçilerin Sovyet karşıtı propagandasından yakındığından, kendisinin Karahan'a gerekeni yapmak konusunda söz verdiğiinden ve sözünü tutarak bu istenmeyen unsurların Türkiye'den uzaklaştırıldığından bahsetmiştir. Şu an itibarıyla Türk Hükümeti'nin Sovyet karşıtı propagandaya izin vermekle veya bu propagandanın gizli biçimlerini korumakla itham edilemeyeceğinin altını çizmiştir. Eğer Molotov bu

¹¹³ RGASPI, 82-2-1328 / 124.

¹¹⁴ RGASPI, 82-2-1328 / 124.

¹¹⁵ RGASPI, 82-2-1328 / 124.

¹¹⁶ RGASPI, 82-2-1328 / 125.

olguların aksine yönelik bir bilgiye sahipse bunu açıklamasını ve kendisinin bu konuda gerekli tüm önlemleri almaya hazır olduğunu bildirmiştir.¹¹⁷

İsmet Paşa, konuşmasının devamında, Sovyet iç politikasında Türkiye karşıtı herhangi bir propaganda olmadığına, lakin kendisini en çok rahatsız eden hususun gizli propagandalar olduğuna dikkat çekmiştir. Buna örnek olarak da Mustafa Kemal Paşa'ya, kendisine ve CHF'ye yönelik ağır eleştirilerde bulunan ve komünist propaganda yapan gizli yayınları göstermiştir. Yurtdışında basılan bu yayınlardaki Türkiye karşıtı propagandaların kötü bir izlenime yol açtığını, devletler, liderler ve parti örgütleri üzerinde son derece olumsuz psikolojik sonuçlar doğurduğunu dile getirmiştir.¹¹⁸

İsmet Paşa, yaşanan sıkıntı konusunda Molotov'un kendisini anlayacağını söyledikten sonra ne Mustafa Kemal Paşa ne de kendisinin söz konusu propagandaların Moskova'dan geldiğine inanma eğiliminde olmadığını dile getirmiş; ama Sovyetlerin ortaya konan meselelerle ilgili büyük bir etkiye sahip olduğunun da bir gerçek olduğunu belirtmiştir. *"Bu psikolojik durum iyileştirilir ve bu zararlı faaliyet likide edilirse iki ülke arasındaki ilişkiler bakımından olağanüstü iyi sonuçlar elde edilebilir"*¹¹⁹ diyerek, bu konuda Molotov'un dikkatini çekmiştir. Komünist propagandaların kaynağı Sovyet Hükümeti olmasa da en azından Sovyet yönetiminin Türkiye'ye zarar veren bu propagandaları engellemesi halinde iki ülke ilişkilerinin daha da gelişeceğini net bir şekilde ifade etmiştir.

Molotov da yanıt olarak, Sovyet Rusya'da devlet faaliyetiyle parti faaliyetinin birbirinden katı biçimde ayrıldığını ve bu ayrımın tutarlı biçimde yürütüldüğünü söylemiştir. İsmet Paşa veya Mustafa Kemal Paşa'nın Türk basın organlarında Sovyet Rusya'ya karşı yapılan eleştirilerin sorumluluğunu üzerine alamayacağı gibi kendilerinin de böyle bir sorumluluğu, Türk politikasının liderlerine yükleme eğiliminde olmadığına vurgu yapmıştır.¹²⁰ Kendi kurum ve örgütlerinin gizli veya açık bir biçimde Türk yönetimine ya da liderliğine karşı yapılan olumsuz propagandanın bir parçası olmadığını ve bu konuda herhangi bir kanıt rastlanmadığının altını çizmiştir. Türkiye'ye karşı yapılan yayınların kötü izlenimlerini ortadan kaldırmanın en iyi yolunun şu an olduğu gibi buluşmalar ve ziyaretler olduğunu belirtmiştir.¹²¹

¹¹⁷ RGASPI, 82-2-1328 / 125.

¹¹⁸ RGASPI, 82-2-1328 / 125-126.

¹¹⁹ RGASPI, 82-2-1328 / 126.

¹²⁰ RGASPI, 82-2-1328 / 126-127.

¹²¹ RGASPI, 82-2-1328 / 127.; BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

Bunun üzerine İsmet Paşa, bu konuda hemfikir olduğunu, Türkiye ile Sovyet Rusya'nın iki samimi dost olduğunu, böyle kalmaya devam etmek istediğini ve dostluğa zarar vermeye yönelik girişimlere boyun eğmeyeceğini dile getirmiştir. Kendisinin Moskova'ya bu tür meseleleri gündeme getirme emriyle geldiğini, ancak Sovyet yetkilileriyle yaptığı temaslar neticesinde iki tarafın liderleri arasındaki derin ve kararlı dostluğa şahit olduğunu ifade etmiştir. Türk-Sovyet ilişkilerinde istenmeyen olayların liderlerin iradesi ve bilgisi dışında gerçekleştiğinden emin olduğuna vurgu yapmıştır.¹²²

Molotov ise bu bakış açısını sadece kendisinin değil tüm Sovyet liderlerinin paylaştığını, Devlet Başkanı Kalinin'in kendi dairesindeki davette ifade ettiği gibi Türk-Sovyet dostluğunun sağlam temellere dayandığını belirtmiştir. Son zamanlarda bu sağlamlığı herkesin önünde vurgulamaya çalıştığını, bu çabanın Sovyet Rusya'daki geniş kitlelerin ruh haliyle uyumlu olduğuna sayısız kere şahit olduğunun altını çizmiştir.¹²³

İsmet Paşa da milliyetçilik ve komünizm arasındaki bütün teorik çelişkilere rağmen, Milliyetçi Türkiye ile Bolşevik Rusya'nın dayanışma halinde kalacağını söylemiştir. Eğer Türkiye'de milliyetçi rejime karşı komünist eğilimler ortaya çıkarsa Sovyet Rusya'nın teorik akrabalığına rağmen bu eğilimleri kınamasını ve desteklemekten kaçınmasını istemiştir. Tam tersi durumun Türkiye için de geçerli olduğuna işaret etmiştir.¹²⁴ Molotov ise Türk milliyetçilerinin komünizmin prensipleri hakkında, Sovyet komünistlerinin de milliyetçilik meselesi hakkında belirli fikirlere sahip olduğunu ve her iki tarafın kendi ilkelerini korumaları gerektiğinden bahsetmiştir. Ancak ikili ilişkilerin geliştirilmesi ve her iki devletin hayati çıkarlarını ön plana alması konusunun çok daha önemli olduğunu ifade etmiştir.¹²⁵

İç güvenlikle alakalı konuşma bittikten sonra Molotov sözü Sovyet Rusya'nın son zamanlarda uluslararası ilişkilerde takip ettiği saldırmazlık paktına getirmiştir. Saldırmazlık paktı kapsamında Fransa'yla ilişkilere özel bir önem verildiğini, sınır komşusu olmamasına rağmen Fransa'ya saldırmazlık paktı imzalanması konusunda teklif sunulduğundan bahsetmiştir. Daha sonra da Sovyetlerin dostu olarak gördüğü ülkelerin özellikle de Türkiye'nin Fransa'yla olan ilişkilerini merak ettiğini dile getirmiştir.¹²⁶

¹²² RGASPI, 82-2-1328 / 128.

¹²³ RGASPI, 82-2-1328 / 129.

¹²⁴ RGASPI, 82-2-1328 / 129.

¹²⁵ RGASPI, 82-2-1328 / 130.

¹²⁶ RGASPI, 82-2-1328 / 131-132.

Bunun üzerine İsmet Paşa, Türkiye'nin son yıllarda Fransa ile diğer ülkelere nazaran daha fazla gerilim yaşadığını, görüş ayrılığının adım adım büyüdüğünü ve bilinen bir doruk noktasına ulaştıktan sonra azalmaya başladığını veya en azından kendisinin böyle düşündüğünü söylemiştir. Görüş ayrılıklarının nedeni olarak sınır gerilimi, Osmanlı Devleti'nden kalan borçlar meselesi, Türkiye'nin Sovyet Rusya ile Batılı komşuları arasındaki anlaşmazlıklarda Sovyetleri desteklemesi, Fransa'nın Türkiye'yi kendisinden finansal yardım istemeye mecbur bırakmak istemesi gibi sorunları göstermiştir. Fransa'nın, Türkiye'nin söz konusu meselelerde geri adım atmayacağını ve ekonomik yardımı en uygun şartlarda kabul edebileceği gerçeğini gördükten sonra ikili ilişkilerin iyileşmeye başladığını ifade etmiştir.¹²⁷

Molotov, İsmet Paşa'ya yaptığı samimi açıklama dolayısıyla teşekkür ettikten sonra iki dost ülkenin önemli meseleler hakkında her zaman açıklık politikası takip etmesinin önemine dikkat çekmiştir.¹²⁸ Fransa konusu bittikten sonra İsmet Paşa sözü Milletler Cemiyeti'ne getirmiştir. Bu konuda her iki tarafın birbirinin yaklaşımından haberdar olduğunu söyledikten sonra, *“Milletler Cemiyeti hakkında alınacak karar daha önce Sovyet Rusya ile Türkiye arasında varılmış anlaşmanın tamamen ruhuna uygun bir çizgide ve en önemlisi temel uluslararası meselelere bakıştaki ortaklığın değişmediği, tam tersine güçlendiği inancıyla alınacaktır. Türkiye nereye giderse gitsin Sovyet dostluğunu da yanında götürecektir”*¹²⁹ diyerek, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmak istediğinin ve üyeliğin Sovyet Rusya ile Türkiye arasında yapılan anlaşmanın ruhuna uygun ve uluslararası meselelere bakıştaki ortaklığı güçlendirecek bir çizgide olacağını altını çizmiştir.

Toplantının sonunda pratik meseleler üzerinde daha detaylı bir görüşmenin Leningrad dönüşü yapılmasına ve Türkiye'nin beklentisinin yüksek olduğu kredi meselesinin de orada konuşulmasına karar verilmiştir.¹³⁰

Böylece karşılıklı propaganda konusunun ele alındığı, Türkiye'nin iç güvenliğiyle alakalı yaşadığı sıkıntıdan ve bunun önlenmesi için atılacak adımlardan bahsettiği, Milletler Cemiyeti'ne üyelik konusunu gündeme getirdiği ikinci toplantıda, İsmet Paşa, Türkiye'nin “Sovyetlere evet, Komünizme hayır” politikasına taraftar olduğunu net bir şekilde ifade etmiştir. Türkiye'nin Sovyet Rusya'yla samimi bir dost olduğun ve böyle

¹²⁷ RGASPI, 82-2-1328 / 132-133.

¹²⁸ RGASPI, 82-2-1328 / 133.

¹²⁹ RGASPI, 82-2-1328 / 135.; BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁰ RGASPI, 82-2-1328 / 138.

kalmaya devam etmek istediğini belirtmiştir. Molotov'un da Türk-Sovyet dostluğunun güçlenmesi konusunda kendisiyle hem fikir olduğunu gözlemlemiştir.

İsmet Paşa, Sovyet yetkililerle üçüncü toplantısını Leningrad ziyareti sonrası yani 6 Mayıs 1932 tarihinde gerçekleştirmiştir. Sovyet Rusya lideri Stalin'in de hazır bulunduğu görüşmelerde İsmet Paşa'ya Tevfik Rüştü ve Hüseyin Ragıp Bey eşlik etmiş, karşı tarafta ise Devlet Başkanı Kalinin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Hariciye Komiseri Litvinov, Ankara Büyükelçisi Suriç ve birkaç Sovyet vekil yer almıştır.¹³¹

Kremlin Sarayı'nda yapılan görüşmede; iki ülke arasındaki ticari münasebetler, Türkiye'ye yapılacak iktisadi yardım ve kredi meselesi ele alınmıştır.¹³² Ticari meseleler konusunda Kalinin, ticaretin düzgün işlememesi konusunu dile getirmiş ve önceki eksik muameleler konusunda serzenişte bulunmuştur.¹³³

Sovyet yöneticiler, iktisadi yardım konusunda ise somut ve eyleme dayanan bir teklif beklediklerine, bir kardeş gibi her türlü yardımı yapmak istediklerine vurgu yapmıştır. Ayrıca Stalin, şimdilik imkânların kısıtlı olması nedeniyle samimiyetin ve dostluğun bir göstergesi olarak fabrika ürünlerinden birer numune olarak 5 tanket, 2 tank, 2 kamyon, 1 otobüs, 10 traktör ve 1 ziraat grubu hediye edebileceğini söylemiş ve başka ne yapabileceğini sormuştur.¹³⁴

Bunun üzerine İsmet Paşa, savaş malzemesi, dokuma ve diğer ihtiyaçlar için alınacak fabrika makineleri için 8 milyon dolarlık (yaklaşık 16 milyon lira) bir krediye ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.¹³⁵ İstenilen kredi miktarını imkânları çerçevesinde uygun bulan ve bunun için faiz talebinde bulunmayan Sovyet yöneticiler, kredinin 20 sene boyunca senelik taksitlerle ürün şeklinde geri ödenmesini de kabul etmişlerdir.¹³⁶ Stalin, para bakımından yardım edecek halde olmadıklarını ama 3 sene sonra daha zengin olacaklarını da söylemiştir.¹³⁷ Nihayetinde ekonomik konuların ele alındığı üçüncü toplantı, Türkiye'de sanayi tesislerinin finansmanında kullanılacak olan kredinin alınmasıyla olumlu bir şekilde sonuçlanmıştır.

¹³¹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, a.g.e., s. 245.

¹³² İnönü, a.g.e., s. 246.

¹³³ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁴ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁵ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹³⁶ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, a.g.e., s. 246-247.

¹³⁷ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

Dördüncü toplantı, aynı gün Sovyet Rusya Lideri Stalin'in evinde olmuştur. Tevfik Rüştü Bey, Hüseyin Ragıp Bey, Molotov, Litvinov ve Suriç'in hazır bulunduğu görüşmede Türkiye'nin Batı dünyasıyla ilişkileri ele alınmıştır.¹³⁸ İsmet Paşa, toplantı esnasında Türkiye'nin Yunanlılarla olan münasebetlerini anlatmış ve sözü Balkan Paktı'na getirmiştir. Balkan Paktı konusunda,

“Balkanlarda bir pakt yapmayı düşündük. Bunun için toplantılar yaptık. Balkan devletleriyle bir pakt etrafında toplanarak, Balkan dışı devletlerle münasebetler bakımından, bu bölgeyi kendi ölçümüzde bir emniyete kavuşturmak için müşterek çalışmanın faydası olacaktır. Bu tertipte, bizim Rusya ile olan münasebetlerimiz daima mahfuz tutulacaktır. Bizim iştirakimiz bulunan Balkan Paktının Rusya aleyhine işlemesi ihtimali ihtirazi kayda bağlanacaktır”

şeklinde ifadeler kullanarak, Sovyet yetkililerin bu konudaki kaygılarını gidermeyi amaçlamıştır. Nihayetinde Türkiye'nin Balkan Paktı kurulması yönündeki çalışmalarına Suriç'in itirazına rağmen Stalin'in destek vermesi İsmet Paşa'yı rahatlatmıştır.¹³⁹ Böylece dördüncü toplantı iki ülkenin dış politika konusunda birbirine duyduğu güvenin pekişmesiyle sona ermiştir. Suriç'in, hükümeti adına Balkan Paktı'nın gerçekleşmesi yönündeki çalışmaları engellemesinin önüne geçilmiştir.

Beşinci görüşme, 7 Mayıs günü Kremlin Sarayı'nda gerçekleşmiştir. Devlet Başkanı Kalinin de bulunduğu bu görüşme resmîyetten çıkarak sohbet şeklinde ilerlemiştir. Stalin, İsmet Paşa'ya Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasıyla ilgili sorular sormuştur. İsmet Paşa kendisine münasip bir zamanda detaylı bilgi vereceğini söyleyerek bu konuda herhangi bir münakaşaya girmek istememiştir. Stalin'in kendi anılarından, Lenin'den ve Troçki'den bahsettiği; İngiltere'nin dünya hâkimiyeti peşinde koşmasını eleştirdiği görüşme bu şekilde son bulmuştur.¹⁴⁰

4- Heyetin Sovyet Rusya'dan Ayrılması

İsmet Paşa ve beraberindeki heyet, 7 Mayıs gecesi Moskova'dan Sivastopol'a hareket etmek için tren istasyonuna gelmiştir. Çiçekler ve Türk-Sovyet bayraklarıyla donatılmış istasyonda Türk heyetini uğurlamak üzere Komiserler Heyeti Reisi Molotov, Hariciye Komiser Yardımcıları Krestinsky ve Karahan başta olmak üzere üst düzey Sovyet yetkilileri, yabancı ülke elçileri ve basın temsilcileri istasyonda hazır bulunmuştur. Nihayetinde tren, saat 24:00'te Türk Millî Marşı eşliğinde hareket etmiş;

¹³⁸ İnönü, a.g.e., s. 247-248.

¹³⁹ İnönü, a.g.e., s.247-248.

¹⁴⁰ İnönü, a.g.e., s.248-249.

Türk heyetine yolculuk esnasında Hariciye Komiseri Litvinov, Ankara Büyükelçisi Suriç, Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey, Sovyet Hariciye Halk Komiserliği ile Tas Ajansı yetkilileri refakat etmişlerdir.¹⁴¹

Türk heyetini taşıyan tren, 9 Mayıs sabahı Sivastopol'e gelmiştir. İsmet Paşa beraberindeki heyetle birlikte ilk önce kısa bir şehir gezintisi yapmış, daha sonra da Sovyet Rusya Karadeniz Filosu Kumandanı tarafından verilen öğle yemeğine katılmıştır. Karşılıklı konuşmaların yapıldığı yemekte, iki milleti birbirine düşman eden eski rejimler yıkıldıktan sonra dostluk ilişkilerinin başladığından ve bunun giderek geliştiğinden bahsedilmiştir. İsmet Paşa vapura binmeden önce yaptığı veda konuşmasında, "*Türkiye'den Sovyet Rusya'ya muhabbet getirmiştım, şimdi de Sovyet Rusya'dan Türkiye'ye muhabbet götürüyorum*" demiştir.¹⁴²

Saat 16:00'da Gruzia Vapuru'na binen İsmet Paşa ve beraberindeki heyet Türkiye'ye doğru yol alırken Sovyetlerin Karadeniz filosuna mensup bir dretnot, üç kruvazör, üç torpido, altı tayyare ve altı avcı motoru açık denize kadar vapura eşlik etmiştir. İsmet Paşa, vapurdan, kendilerine gösterilen misafirperverlikten dolayı Sovyet Hükümeti yetkililerine bir teşekkür telgrafı çekmiştir.¹⁴³

Gruzia Vapuru, 10 Mayıs günü saat 14:30'da İstanbul'a gelmiş ve İsmet Paşa burada yetkililer başta olmak üzere büyük bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Vapurdan indikten sonra dinlenmek için Dolmabahçe Sarayı'na geçen İsmet Paşa, akşamleyin seyahat esnasında kendisine refakat eden Sovyet askeri heyeti şerefine Pera Palas'ta bir ziyafet vermiştir. Seyahat ile ilgili kendisine soru soran gazetecilere "*Seyahatimden pek memnunum. Sovyet Rusya'ya dostluk götürmüştüm. Sovyet Rusya'dan dostluk getiriyorum. Benim için ne büyük zevk*"¹⁴⁴ diyerek, seyahatin neticeleri hakkında detaya girmemiştir.

5- Seyahatin Neticeleri

Başvekil İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahatinin neticelerine dair ilk bilgiyi Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Moskova'da gazetecilerle yaptığı

¹⁴¹ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 9 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 8 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁴² **Akşam**, 11 Mayıs 1932, s. 2.; **Hakimiyeti Milliye**, 12 Mayıs 1932, s. 5.; **Milliyet**, 11 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 11 Mayıs 1932, s. 6.

¹⁴³ **Akşam**, 10 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 11 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 1.

¹⁴⁴ **Akşam**, 11 Mayıs 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1932, s. 1, 6.; **Hakimiyeti Milliye**, 11 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 11 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 11 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 11 Mayıs 1932, s. 1, 6.

görüşme esnasında vermiştir. Yaptığı açıklamada Sovyet yetkililerle yapılan görüşmelerde gizli bir şey konuşulmadığından, temasların devam edeceğinden ve Milletler Cemiyeti konusunda kürsü pazarlığı yapılmadığından bahsetmiştir. 12 yıldır kimseden borç almayan Türkiye'nin bu politikasına devam edeceğini, Sovyetlerin verdiği kredinin miktarını Türkiye'nin tespit ettiğini söylemiştir. Türkiye'nin Yunanistan ve Bulgaristan ile bir blok teşkil edeceği şeklindeki haberlerin gerçek olmadığını belirtmiş ve Sovyetlere Türk heyetine gösterdiği samimiyet dolayısıyla teşekkürlerini sunmuştur.¹⁴⁵

Tass Ajansı da İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahatiyle ilgili yayınladığı resmî bildiriye, İsmet Paşa ve Tevfik Rüştü Bey'in Sovyet Rusya'da ikametleri esnasında Sovyet liderleriyle birçok görüşme yaptıklarını açıklamıştır. Görüşmelerin dostluk havası içerisinde geçtiğine ve iki memleketi alakadar eden birçok meselenin samimi bir şekilde ele alındığına vurgu yapmıştır. Şimdiye kadar takip edilmiş olan iş birliğinin bir kez daha teyit edildiğini, ilişkilerin sadece barışı korumak için değil aynı zamanda barışı genişletmek için de sürdürüleceğini söylemiştir. Görüşmelerde, iki ülke arasında iktisadi ve fikri ilişkilerin geliştirilmesinin arzu edildiğinden bahsetmiştir. Seyahat esnasında Türk misafirlerin Sovyet Rusya'nın iktisat, bayındırlık ve ilim sahasındaki faaliyetlerini yakından gördüğünü, bu alanlarda iş birliği yapılması yönünde prensip olarak anlaşmaya varıldığını söylemiştir. Bu maksatla, modern cihazlar satın alınmak üzere, Sovyet Hükümeti tarafından 8 milyon dolarlık uzun vadeli bir kredi açıldığını, kredinin yıllık taksitlerle ürün olarak ödeneceğini belirtmiştir. Son olarak da iki memleket arasındaki kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi, özellikle ilim müesseseleri arasında bilim adamı değişiminin yapılmasının faydalı olacağını görüldüğünü söylemiştir.¹⁴⁶

İsmet Paşa ise Cumhuriyet Halk Fırkası grubunda yaptığı açıklamada, Sovyet Rusya'da Türk heyetinin büyük bir samimiyetle karşılandığından, iki hükümet arasında çok kuvvetli bir dostluğun olduğundan, hiçbir devlet aleyhinde konuşma yapılmadığından ve 8 milyon dolarlık bir kredi alındığından bahsetmiştir. Sovyet Rusya'daki rejimin yeni bir cemiyet vücuda getirmek için ilim, fen ve güzel sanatlar gibi birçok alanda bütün gücüyle çalıştığını, bunun takdirle karşılanacak bir çaba olduğunu

¹⁴⁵ **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 9 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 9 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.

¹⁴⁶ **Akşam**, 9 Mayıs 1932, s. 1, 2.; **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 9 Mayıs 1932, s. 5.; **Son Posta**, 9 Mayıs 1932, s. 11.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 1, 2.

söylemiştir. Kemalist Türkiye'nin her sahada millî bağımsızlığını üstün tutan anlayışının Sovyet Rusya'da takdir edildiğini belirtmiştir. Ayrıca Sovyetlerin, özellikle toplumsal alanda izlediği siyasetin Türkiye için uygun olmadığını altını çizmiş ve Türkiye için en uygun siyasetin CHF'nin takip ettiği milliyetçi, halkçı, devletçi ve inkılâpçı politikalar olduğunu dile getirmiştir.¹⁴⁷ Ayrıca İsmet Paşa hatıralarında seyahat ile ilgili olarak şöyle bir cümle kullanmıştır: "*Sovyet Rusya ziyaretim, iyi bir aydınlanma, karşılıklı itimadın kuvvetlenmesi ve bizim Sovyet Rusya şartlarını yakından görmemiz bakımından olumlu geçmiş sayılır.*"¹⁴⁸

Gerek seyahat esnasında vuku bulan gelişmeler gerekse yapılan bu açıklamalar ışığında İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya seyahatinin her iki ülkede adına olumlu geçtiğini söyleyebiliriz. Çünkü Türkiye, bu seyahat sayesinde ilk olarak komünizm tehdidine yönelik olarak taşıdığı endişeleri net bir şekilde ortaya koymuştur.

İsmet Paşa, bu konuda Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin rejimini ve liderlerini hedef alan, komünist faaliyetlerin gelişmesini teşvik eden gizli yayınların kaynağı belli olmasa da engellemesi konusunda Sovyet yöneticilerin etkili olabileceğinin altını çizmiştir. Molotov'un kendi kurum ve örgütlerinin gizli veya açık bir biçimde Türk yönetimine yapılan olumsuz propagandanın bir parçası olmadığını belirtmesi üzerine, Türkiye'de milliyetçi rejime karşı komünist eğilimler ortaya çıkarsa Sovyetlerin bu eğilimleri kınamasını ve desteklemekten kaçınmasını istemiştir. Tam tersi durumun Türkiye için de geçerli olduğuna işaret etmiştir. Böylelikle iki ülke ilişkilerinin çok daha güçlü olacağını belirtmiştir.¹⁴⁹

İkinci olarak Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliği konusu gündeme gelmiştir. Hatta İsmet Paşa, Sovyet yetkililerin Milletler Cemiyeti meselesinden bahsetmemesi üzerine konuyu kendisi açmıştır.¹⁵⁰ Molotov ile yaptığı görüşmede, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti üyeliğinin 1925 tarihli dostluk antlaşması çerçevesi dâhilinde olacağından ve Türkiye'nin attığı her adımda Sovyet Rusya dostluğunu yanında götüreceğinden bahsetmiştir. Özellikle Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasının Sovyet Rusya

¹⁴⁷ **Akşam**, 16 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 16 Mayıs 1932, s. 1, 5.; **Son Posta**, 16 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 16 Mayıs 1932, s. 1, 2.

¹⁴⁸ İnönü, **a.g.e.**, s. 252-253.

¹⁴⁹ **RGASPI**, 82-2-1328 / 130.

¹⁵⁰ **BCA**, 30-10-00-00 / 248-677-8.

açısından bir sorun teşkil etmeyeceği gibi iki ülke ilişkilerini güçlendirme yolunda olumlu katkılar sağlayacağını ifade etmiştir.¹⁵¹

İsmet Paşa, Litvinov ile yaptığı görüşmede de, “*Siz Milletler Cemiyeti’ne girmemek için takip ettiğiniz istikameti bırakmak kararındasınız, gireceksiniz. Ben bunu görüyorum. Beraber girelim demekle bu mesele halledilmiş olmuyor. Ne vakit, hangi şartlarla gireceğinizi bilmiyorum ve biz bekleyecek vaziyette değiliz. Biz evvel girmişiz veya siz girmişsiniz. Bunun ehemmiyeti yoktur. Milletler Cemiyeti’ne gireceğimizi size söylemek istiyorum*”¹⁵² diyerek Türkiye’nin bu konuda kararlı olduğunu göstermiştir.

Nihayetinde İsmet Paşa, kendisi üye olmadığı gibi Türkiye’nin de Milletler Cemiyeti’ne üye olmasına karşı çıkan veya birlikte girmeyi teklif eden Sovyet Rusya’ya, Türkiye’nin cemiyete üye olmak konusundaki kararlılığını göstermiştir. Ayrıca, Milletler Cemiyeti’ni kendilerine karşı girişilecek bir harekette kullanılacak bir vasıta olarak gören Sovyet yöneticilerin bu konudaki endişelerini de gidermiştir. Böylece Türkiye, Milletler Cemiyeti’ne üyelik konusunda Sovyet Rusya’yı ikna etmiş ve onun dostluğunu kaybetme endişesi olmadan üyeliğinin önünü açmıştır.

Üçüncü olarak Balkan Paktı meselesi masaya yatırılmıştır. İsmet Paşa, Sovyet Rusya Lideri Stalin, Komiserler Heyeti Reisi Molotov ve Hariciye Komiseri Litvinov’un bulunduğu bir ortamda Türkiye’nin Yunanistan ile olan münasebetlerini anlatmış ve konuyu Balkan Paktı’na getirerek şunları söylemiştir:

“Balkanlarda bir pakt yapmayı düşündük. Bunun için toplantılar yaptık. Balkan devletleriyle bir pakt etrafında toplanarak, Balkan dışı devletlerle münasebetler bakımından, bu bölgeyi kendi ölçümüzde bir emniyete kavuşturmak için müşterek çalışmanın faydası olacaktır. Bu tertipte, bizim Sovyet Rusya ile olan münasebetlerimiz daima mahfuz tutulacaktır. Bizim iştirakimiz bulunan Balkan Paktnın Sovyet Rusya aleyhine işlemesi ihtimali ihtirazı kayda bağlanacaktır.”¹⁵³

Açıkçası İsmet Paşa, Balkan Paktı’nın hiçbir zaman Sovyet Rusya’nın çıkarlarını bozacak bir yapıda olmayacağını güvencesini vererek özellikle

¹⁵¹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; RGASPI, 82-2-1328 / 130.; İnönü, a.g.e., s. 250-251.

¹⁵² İnönü, a.g.e., s. 247-248. İsmet Paşa’nın Milletler Cemiyeti’ne üyelik konusunda Sovyetlere karşı daha müstakil ve kararlı bir dış politika takip etmesinde, Türkiye’nin Avrupalı devletlerle sorunlarını büyük ölçüde geride bırakması da etkili olmuştur. Bkz. Ersin Müezzinoğlu, “İsmet Paşa’nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 20, Sayı 2: (Eylül 2018), s. 249.

¹⁵³ İnönü, a.g.e., s. 247.

Stalin'i ikna etmeyi başarmış ve bu yolda atılacak adımlara Sovyetlerin engel olmasının önüne geçmiştir.

Dördüncü olarak, Türk heyeti, uzun müddet Sovyet Rusya'da kalarak Sovyetlerdeki gelişmeleri bizzat yerinde görme imkânına kavuşmuştur. Türk heyetinde yer alan kişiler, Sovyet Rusya'ya adım atıldığı andan itibaren bazen seyahat programı gereği bazen de İsmet Paşa'nın yönlendirmesiyle¹⁵⁴ uzmanlık alanlarına göre çeşitli geziler yapmış ve incelemelerde bulunmuşlardır.

Bu kapsamda Odesa'da imalathaneler, kütüphaneler ve basın kulübü, Kiev'de akademi ve müzeler ziyaret edilmiştir. Moskova'da çeşitli alanlarda faaliyet gösteren fabrikalara, Sanayi, Ticaret, Ziraat, Maarif ve Sıhhat Komiserliklerine, şeker sanayii tesislerine, sağlık müesseselerine, petrol ve şeker enstitüsüne gidilerek çalışma tarzları yakından görülmüş, sanayi üretiminde yeni yöntemler ve gelişmeler konusunda bilgi alınmıştır. Tass Ajansı, İzvestia gazetesi ve İnkılâp Müzesi ziyaret edilmiş, Sovyet edebiyatçıları ile bir araya gelinmiş, Maarif Komiserliği tarafından kontrol edilen birçok ilim ve pedagoji müessesesinde inceleme yapılmıştır.¹⁵⁵

Leningrad'da yönetimin iktisat ve belediyeçilik alanındaki hizmetleri hakkında bilgi alınmış, telefon, elektrik türbini, porselen üreten fabrikalar, müzeler ve akademiler gezilmiş, yapılan çalışmalar hakkında bilgi alınmıştır. Leningrad dönüşü Moskova'da mahkûmların işçi olarak çalıştırıldığı hapishaneler, Ecnebilerle Kültür Münasebet Cemiyeti ve ziraat makinesi imal eden fabrikalar gezilmiş ve incelemelerde bulunulmuştur.¹⁵⁶

İsmet Paşa'nın kendisi de heyet üyelerini vazifelendirmek dışında inşaatları, çalışma yöntemlerini, CHF Genel Sekreteri Recep Bey'le birlikte

¹⁵⁴ İsmet Paşa, seyahat esnasında heyet üyelerine belli görevler vererek ve onların işlerini bizzat kontrol ederek Sovyet Rusya'nın çalışma metotlarından tutun da inşaatlarına kadar bütün alanlardaki faaliyetlerini incelemiştir. Bkz. Tacibayev, **a.g.e.**, s. 90-91.

¹⁵⁵ **Akşam**, 28, 30 Nisan 1932, s. 2.; 4 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 28-30 Nisan 1932, s. 1, 3.; 1 Mayıs 1932, s. 6.; 5 Mayıs 1932, s. 4.; **Hakimiyeti Milliye**, 28-30 Nisan 1932, s. 1, 3.; 1-2, 5 Mayıs 1932, s. 1, 3.; **Son Posta**, 28, 30 Nisan 1932, s. 1, 3.; 1 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 28-30 Nisan 1932, s. 1.; 1, 5 Mayıs 1932, s. 2.; Alaettin Cemil, "Moskova'ya Doğru....", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 1, 6.; "Rusya Mektupları: Rusya'yı...", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; Vala Nureddin, "Rusya İntibaları: Kiev", **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 7.; Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: Kiev...", **Vakit**, 6 Mayıs 1932, s. 1, 5.; "Sovyetleri Ziyaret: 4", 9 Mayıs 1932, s. 5.; Selim Ragıp, "Rusya Mektubu: Bu Sene...", **Son Posta**, 6 Mayıs 1932, s. 8.

¹⁵⁶ **Akşam**, 5 Mayıs 1932, s. 2.; 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932, s. 4.; 7 Mayıs 1932, s. 1, 4.; 10 Mayıs 1932, s. 3.; **Hakimiyeti Milliye**, 6 Mayıs 1932, s. 1.; 7-8 Mayıs 1932, s. 1.; **Milliyet**, 5 Mayıs 1932, s. 6.; 7 Mayıs 1932, s. 1.; **Son Posta**, 5 Mayıs 1932, s. 3.; 7 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 5, 7, 10 Mayıs 1932, s. 2.

Sovyet anayasasını, yönetimin teşkilatlandırılmasını, partinin yönetim metotlarını, topluma yönelik çalışmalarını ve kalkınma planlarını incelemiştir. Sovyetlerin uyguladığı kalkınma planları hakkında konunun uzmanlarıyla görüşmüş ve onlardan bilgi almıştır.¹⁵⁷

Ayrıca Türk heyetinde yer alan üyelerden Himaye-i Etfal Cemiyeti Başkanı Fuat, Kastamonu Mebusu Tahsin, İstanbul Mebusu Alaettin Cemil, Sanayi Genel Müdürü Ahmet Şerif, Millî Talim ve Terbiye Başkanı İhsan, Sanayi Müşaviri İbrahim Kâmil, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi, Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut Beyler, İsmet Paşa'yla birlikte Türkiye'ye dönmemişlerdir.¹⁵⁸

Söz konusu kişiler, uzmanlık alanlarına göre, 30 Mayıs 1932 tarihine kadar Harkov, Rostov, Don, Salsk, Tiflis ve Batum gibi bölgelerdeki tesisleri ziyaret etmişlerdir. Ziyaret kapsamında hayvan, suni sebze ve tavukçuluk yetiştirme enstitüsünde, çocuk sağlığı, bakımevleri ve dispanser gibi sağlık tesislerinde, ziraat ve eğitim müesseselerinde, kooperatif ve bankalarda, şeker üretim ve pancar haşeratıyla mücadele enstitüsünde araştırma yapmışlardır.¹⁵⁹

Özellikle bu uzmanlardan Ahmet Şerif ve Kamil İbrahim, tekstille ilgili olanlar başta olmak üzere yetmiş yakın ilim ve sanayi enstitüsünde, makine fabrikalarında ve bu fabrikaların yaptığı makinalarla işletilmekte olan tekstil fabrikalarında incelemelerde bulunmuştur. İncelemelerin sonucunda Sovyetlerdeki ağır sanayinin olağanüstü bir gelişme gösterdiğini, tekstil endüstrilerini de son teknolojik gelişmelere uygun bir şekilde geliştirdiklerini tespit etmişlerdir. Türk tekstil endüstrisinin kurulması için gerekli makinaların % 90 nispetinde Sovyetlerden sağlanabileceği kanısına varmışlardır.¹⁶⁰

Neticede Sovyet Rusya'daki bu gelişmeleri görmek, sanayisini güçlendirmek isteyen Türkiye'nin teknisyenleri için çok faydalı olmuştur. Yapılan incelemelerde Sovyetlerin kalkınma planını başarıyla uyguladığı görülmüş, Türkiye'nin de kalkınma planı konusunda Sovyet tecrübesinden yararlanması gerektiği fikri pekişmiştir. Elde edilen bilgiler, Türkiye'nin ilk beş yıllık kalkınma planını hayata geçirmesiyle uygulamaya başlanmıştır.

¹⁵⁷ Tacibayev, **a.g.e.**, s. 90-91.; İnönü, **a.g.e.**, s. 250.

¹⁵⁸ **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1932, s. 6.; **Son Posta**, 9 Mayıs 1932, s. 1.; **Vakit**, 11 Mayıs 1932, s. 6.

¹⁵⁹ **Cumhuriyet**, 12 Mayıs 1932, s. 2.; 19 Mayıs 1932, s. 1.; 23 Mayıs 1932, s. 3.; 27 Mayıs 1932, s. 3.; 29 Mayıs 1932, s. 3.; 30 Mayıs 1932, s. 3.

¹⁶⁰ Selim İlkin, "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanların Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayısı (1979-1980), s. 262.

Beşinci olarak Türkiye, sanayileşme programını hayata geçirmek için ihtiyaç duyduğu kredi ve teknoloji konusunu en uygun şartlarda temin etmiştir.¹⁶¹ Çünkü Sovyet Rusya, Türkiye'ye kendisinden sanayi makinası alımı için 8 milyon dolarlık, faizsiz, 20 yıl vadeli bir kredi açmıştır. Bunun karşılığında da Türkiye'nin geleneksel ihracat malları olan yün, tütün, pamuk, hayvan, deri, meyve-sebze gibi ürünleri ithal etmeyi kabul etmiştir.¹⁶² Böylece Türkiye, 44 milyon liraya mal etmeyi düşündüğü ve bu maliyetin 21 milyon lirasının döviz harcamasına gideceğini hesapladığı sanayileşme programı için ihtiyaç duyduğu döviz gereksiniminin büyük bir bölümünü Sovyetlerden aldığı krediyle çözmeyi başarmıştır.¹⁶³

İsmet Paşa sadece kredi meselesini çözmekle kalmamış, alınacak kredinin kullanılması için gerekli olan plan meselesi sorununu da çözmüştür.¹⁶⁴ Bu kapsamda Sovyetler Proje Tröstü Müdürü Profesör Orlov başkanlığında, iktisat profesörlerinden, tekstil, maden ve inşaat mühendislerinden, pamuklu kumaş, tekstil boyası, enerji, hidrolik istasyon ve kanalizasyon uzmanlarından, kimyagerlerden oluşan bir heyet 12 Ağustos 1932 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir.¹⁶⁵ Sovyet uzmanları Türkiye'nin yatırım yapacağı alanlar ve bölgeler üzerinde araştırma yapmış, tasarı halindeki devlet sanayi programını incelemiş ve Türkiye'nin bu yolda atacağı adımlar konusunda raporlar hazırlamıştır.¹⁶⁶

Nihayetinde Sovyet uzmanların da katkısıyla¹⁶⁷ Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'na son şekli verilmiş ve plan 8 Ocak 1934 tarihinde kamuoyuna sunulmuştur.¹⁶⁸ 21 Ocak 1934 tarihinde Sovyet Rusya ile planın uygulanmasına yönelik kredi protokolü imzalanmış;¹⁶⁹ Nisan ayından itibaren de kredi dâhilinde alınacak malzemeleri tetkik ve tespit etmek amacıyla Sovyet Rusya'ya uzmanlar gönderilmiştir.¹⁷⁰ Tüm bunların

¹⁶¹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, **a.g.e.**, s. 246-247.

¹⁶² Tacibayev, **a.g.e.**, s. 102.

¹⁶³ Tezel, **a.g.e.**, s. 269-270.

¹⁶⁴ İnönü, **a.g.e.**, s. 251-252.; Tacibayev, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁶⁵ Seyfi Yıldırım, "Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri ve Heyetler, 1923-1938" **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı 3: (Eylül 2008), s. 20.

¹⁶⁶ Tezel, **a.g.e.**, 267.

¹⁶⁷ Kalkınma planının hazırlanmasında, Sovyet uzmanlar dışında, 1933 yılında Türkiye'ye davet edilen Amerikalı uzmanlar (Bkz. Tezel, **a.g.e.**, s.267-269) ile Âli İktisat Meclisi üyelerinin sunduğu raporlar da etkili olmuştur. Bkz. Yaşar Semiz, Güngör Toplu, "Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası", **SUTAD**, Sayı 45 (Nisan 2019), s. 32.

¹⁶⁸ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982, s. 184.

¹⁶⁹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹⁷⁰ BCA, 30-18-01-02 / 43-18-13.

sonucunda 20 Mayıs 1934 tarihinde Kayseri Tekstil Fabrikası'nın, 23 Ağustos 1935 tarihinde de Nazilli Tekstil Fabrikası'nın temelleri atılmıştır.¹⁷¹ Hatta fabrikalarda çalıştırılmak üzere yetiştirilecek gençler staj yapmaları için Sovyet Rusya'ya gönderilmiştir.¹⁷² Böylece Türkiye, sanayi alanında yapmak istediği atılımlar için büyük bir hız ve kolaylık sağlamış, hammaddesi yurt içinde bulunan ürünleri işleyecek hale getirme yolunda önemli bir süreci başlatmıştır.

Bu arada Sovyetlerden alınan krediyle ilgili söylenecek başka bir husus, kredinin bir milyon lirasının otobüs, yedek parça ve tamir atölyesi kapsamında kullanılmak üzere Ankara Belediyesi'ne tahsis edilmesidir.¹⁷³ Ayrıca bu kredi, Türkiye'yi kendi saflarına dahil etmek isteyen Almanya ve İngiltere'den yine uygun şartlarda kredi sağlanmasının da yolunu açmıştır.¹⁷⁴

Altıncı olarak, İsmet Paşa'nın seyahat boyunca vurgu yaptığı ticari ilişkilerin artmasına yönelik beklentileri de gerçekleşmiştir. 1934 yılının kayıtlarına göre Türkiye, Sovyet Rusya'dan petrol, benzin, kablo, demir çelik mamulleri, aydınlatma eşyaları, salon tuvalet mutfak eşyaları, yer döşemeleri, kâğıt, tekstil ürünleri satın almış; bunun karşılığında 2 milyon Türk lirası değerinde yün, tiftik, canlı hayvan, av derileri, zeytin, portakal ihraç etmiştir.¹⁷⁵

Yedinci olarak, İsmet Paşa, seyahat sayesinde merak ettiği konulardan biri olan Sovyetlerin kalkınma planı için gerekli kaynağı nereden bulduğu sorusunun cevabını öğrenmiştir. Bunun için ilk önce Sovyet Lideri Stalin ile konuşmuş, ondan net bir yanıt alamayınca Sovyet Rusya Kalkınma Plan Dairesi yetkilileriyle görüşmüştür. İsmet Paşa görüşmeler sonunda bu paranın herkesin bildiği bir yöntemle bulunduğu kanaat getirmiştir. Yani bir planı tatbik etmek için ilk önce eldeki kaynaklar kullanılacak, yetmeyen

¹⁷¹ Kayseri Tekstil Fabrikası'yla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Semiz, Toplu, *a.g.m.*, s. 29-29.; Nazilli Tekstil Fabrikası'yla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hulusi Doğan, "Sanayinin Musikisi Nasıl Başladı, Nasıl Bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'na Tarihsel Bir Bakış", *Ege Akademik Bakış*, Cilt 7, Sayı 2: (2007), s. 661-689.

¹⁷² *BCA*, 30-18-01-02 / 41-85-7.

¹⁷³ *BCA*, 30-18-01-02 / 48-64-14.; Ankara Belediyesi'nce sipariş edilen otobüslerin teslim alınması için Moskova'ya giden heyetin yaptığı araştırma sonunda vidaj, itfaiye arabası ve kamyon gibi makinelerin de alınabileceği yönünde verdikleri rapor üzerine, bu araçların bir milyon liralık krediden teminine izin verilmiştir. Bkz. *BCA*, 30-18-01-02 / 53-23-20.

¹⁷⁴ İlyas Kamalov, "1920-30'lu Yıllarda Gelişen Türk-Rus Ekonomik Münasebetleri", *Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 230.

¹⁷⁵ Tugba Korhan, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 24: (2012), s. 101.

kısmı için dışarıdan ya ürün satarak ya da borç alınarak para temin edilecektir.¹⁷⁶

Sekizinci olarak Türkiye, Sovyet Rusya'nın kendisine yönelik politikalarının geleceği hakkında bilgi sahibi olmuştur. Seyahat sayesinde Stalin başta olmak üzere Sovyet Rusya'yı idare edenleri yakından tanıma fırsatı bulan İsmet Paşa,¹⁷⁷ Sovyet yetkilileriyle yaptığı görüşmeler sonucu şöyle bir kanıya varmıştır:

“Kendi kalkınmasıyla meşgul olan Sovyet Rusya, dış politikada bütün dikkatini kendisine karşı hamle yapabilir diye Almanya ve Batı Avrupa üzerinde toplamıştır. Bu nedenle başka bölgeler özellikle de Türkiye ile olan münasebetlerinde yeni bir anlaşmazlığa girmek arzusunda olmayıp dostluk ilişkilerini sürdürmek niyetindedir. Lakin Sovyet Rusya, batı sınırından gelecek bir saldırı esnasında Türkiye'nin kendisi için tehlike olacağını görürse ilk önce bunu halletmeye çalışacaktır. Böyle bir güven sorunu ortaya çıkmazsa, Türk-Sovyet münasebetleri sulh batı sınırında bozuluncaya kadar devam edecektir. Her ne kadar Sovyet Rusya, Letonya, Estonya, Litvanya ve Polonya'da olan parçalanmaları hazmedemeyip bunları kurtarmak istese de bu kolay bir mesele değildir. Sovyet Rusya'nın böyle bir adım atabilmesi için 25 yıllık bir zamana ihtiyacı vardır. Bu süre zarfında Türkiye, Sovyet Rusya için erken bir tehlike haline gelmemelidir.”¹⁷⁸

İsmet Paşa'nın seyahati, Sovyetler açısından da olumlu geçmiştir. Çünkü Sovyetler, seyahat esnasında Türkiye ile ilişkilerinde herhangi bir anlaşmazlığa yer vermemek, ilişkilerin dostluk ve güven çerçevesinde ilerlemesi yönünde adımlar atmıştır. Bu kapsamda, Türkiye'nin gerek Milletler Cemiyeti'ne girmesi gerekse Balkanlar'da yürüttüğü politikayı onaylamıştır.¹⁷⁹ Türkiye'ye her türlü yardımı yapmaya hazır olduğunu bildirmiş, imkânları çerçevesinde verdiği 8 milyon dolarlık faizsiz bir krediyle, sağladığı teknolojik ve uzman yardımıyla dostluk ilişkilerini sürdürmek istediğini ortaya koymuştur.¹⁸⁰

Molotov, Sovyet Rusya'nın Türkiye'yle imzaladığı antlaşmalara sadık olduğunu göstermek için Fransa'yla imzalamayı düşündüğü saldırmazlık

¹⁷⁶ İnönü, a.g.e., s. 250.

¹⁷⁷ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.

¹⁷⁸ İnönü, a.g.e., s. 252-253.; İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya konusunda yanıldığı tek nokta kendisinin de belirttiği gibi Sovyet Rusya'nın harekete geçmesi için 25 sene beklemek zorunda kalmamasıdır. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Sovyetler, söz konusu planlarını daha yakın bir zamanda hayata geçirmiştir. Bkz. İnönü, a.g.e., s. 253.

¹⁷⁹ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-08.

¹⁸⁰ BCA, 30-10-00-00 / 248-677-8.; İnönü, a.g.e., s. 246-247.

antlaşması konusunda İsmet Paşa'ya bilgi vermiş ve onun tepkisini ölçmüştür. Böylece ülkesinin dış politikada attığı adımlarda Türkiye'yi dikkate aldığına vurgu yapmıştır.¹⁸¹

Ayrıca Sovyet yönetimi seyahat esnasında İsmet Paşa başta olmak üzere Türk heyetine gerek askeri gücü gerekse sanayi ve toplumsal alandaki ilerlemelerini göstererek onları etkilemeyi başarmıştır. Bunun sonucunda birçok gazeteci, yani başımızda yeni bir Amerika'ya doğuyor, ondan faydalanmayız şeklinde yazılar yazmış,¹⁸² İsmet Paşa da katıldığı birçok ortamda ve yaptığı konuşmalarda Sovyet Rusya'nın ilim, fen, sanayi ve güzel sanatlar gibi çeşitli alanlarda takdirle karşılanacak bir çaba gösterdiğinden bahsetmiştir.¹⁸³ Türkiye'nin Sovyet Rusya ile dostluğunu sürdürmesi ve Sovyetler için erken bir tehlike haline gelmemesi kanaatine de sahip olmuştur.¹⁸⁴ Böylece Sovyetler, Türkiye'nin kalkınma ve dış politika konularında atacağı adımlarda Sovyet Rusya'yı da hesaba katması gerektiğini hissettirmiştir.

Neticede İngiltere'yle diplomatik ilişki kuramayan, ABD tarafından tanınmayan, Batı Avrupa'nın kendisine saldırabileceği endişesini taşıyan, Uzakdoğu'da Japonya ile sorun yaşayan, Fransa ile karşılıklı saldırmazlık ve içişlerine karışmama antlaşmaları imzalamak için çaba harcayan Sovyet Rusya, böyle bir dönemde, en önemli müttefiki konumundaki Türkiye ile ilişkilerini güçlendirmiştir.¹⁸⁵

Sovyetler, kendisine karşı düzenlenebilecek bir saldırıda Türkiye'nin özellikle Kafkaslar üzerinden bir sıçrama tahtası vazifesi görmeyeceğine veya Kafkaslarda çıkacak bir ayaklanmaya destek vermeyeceğine, yani Türkiye'nin kendisi açısından bir tehlike oluşturmayacağına da emin olmuştur. Nitekim Türkiye'ye duyduğu güven dolayısıyla Eylül 1932'de Japonlar Mançurya'ya saldırınca Kafkaslardaki yedi tümenini Uzakdoğu'ya sevk etmiş ve tüm dikkatini Uzakdoğu'ya kaydırmıştır.¹⁸⁶

¹⁸¹ RGASPI, 82-2-1328 / 125.

¹⁸² Vala Nureddin, "Bolşevik Rejimine Dair Bir Tefelsüf", **Akşam**, 10 Mayıs 1932, s. 3.; Yunus Nadi, "İsmet Paşa'nın Rusya Seyahati ve Neticeleri: 3", **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1932, s. 1.; Selim Ragıp, "Sovyet Rusya'da Neler Gördüm: 1", **Son Posta**, 15 Mayıs 1932, s. 3, 11.

¹⁸³ **Akşam**, 8, 16 Mayıs 1932, s. 2.; **Cumhuriyet**, 8 Mayıs 1932, s. 6.; 16 Mayıs 1932, s. 1.; **Hakimiyeti Milliye**, 9 Mayıs 1932, s. 4.; **Milliyet**, 8 Mayıs 1932, s. 2.; 16 Mayıs 1932, s. 1, 5.; **Son Posta**, 8, 16 Mayıs 1932, s. 3.; **Vakit**, 9 Mayıs 1932, s. 2.; 16 Mayıs 1932, s. 1, 2.

¹⁸⁴ İnönü, **a.g.e.**, s. 252-253

¹⁸⁵ Tacibayev, **a.g.e.**, s. 72.

¹⁸⁶ Tacibayev, **a.g.e.**, s. 82-83.

Bunun dışında şimdiye kadar sınırlardaki anlaşmazlıkları çözmeye yönelik protokolün süresini uzatmak için teklifin Türk tarafından gelmesini isteyen veya bekleyen Sovyet Rusya, bu defa ilk adımı kendisi atmıştır. Söz konusu protokolün uzatılmasıyla ilgili olarak, Sovyet mümessili Hariciye Vekilliği'ne 10 Ekim 1932'de bir teklifte bulunmuş ve Hariciye Vekilliği, Sovyet mümessillikinden gelen bu teklife olumlu yanıt vermiştir.¹⁸⁷

Bu arada Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Suriç de İsmet Paşa'nın ziyaretinden sonra kendisine verilen değer arttığından bahsetmiştir. Bu konuda 8 Ağustos 1932 tarihinde hükümetine çektiği telgrafta, Yalova'da Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile bir araya geldiği zaman şimdiye kadar olmayan bir şekilde ağırlandığını, Mustafa Kemal ile Tarih Cemiyeti, Türk dilinin sadeleştirilmesi gibi konularda konuştuğunu bildirmiştir.¹⁸⁸

Sonuç

16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile temelleri atılan, yenilenen antlaşmalarla güçlenen Türk-Sovyet ilişkilerinde Türkiye'nin Batı'yla münasebetlerini düzeltmek hususundaki çalışmaları Sovyet Rusya'da endişe yaratmaya başlamıştır. Çünkü Uzakdoğu'da Japonya ile gerginlik yaşayan, her an Batılı devletler tarafından saldırıya uğrayacağı endişesi taşıyan Sovyet Rusya, böyle bir dönemde en büyük müttefiki durumundaki Türkiye'yi kaybetmek niyetinde değildir.

Bu yüzden Hariciye Komiseri Litvinov, gerek Türk-Sovyet dostluğunu güçlendirmek gerekse ülkesinin gücünü ve kuvvetini göstererek Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan yana politika gütmesine tesir etmek amacıyla İsmet Paşa'yı ülkesine davet etmiştir. Sovyetlerin kendi güvenliği sağlamlaştırmak amacıyla yaptığı bu davet, İsmet Paşa tarafından olumlu karşılanmıştır. Zira Türkiye, Batıyla ilişkilerini güçlendirdiği bir dönemde Sovyetlerle olan iyi münasebetlerinin zarar görmesine taraftar değildir. Ayrıca İsmet Paşa, bu seyahat vesilesiyle Sovyet Rusya'yı yakından tanımak, sanayileşme programı için mali ve teknik yardım almak, iç güvenliğine zarar veren meseleleri konuşmak, iki ülkeyi ilgilendiren uluslararası sorunları gündeme getirmek niyetindedir.

Nihayetinde çeşitli beklentiler altında kalabalık bir heyetle Sovyet Rusya'ya giden Başvekil İsmet Paşa burada çeşitli temaslarda bulunmuş, davetlere ve gezilere katılmış, toplantılar yapmıştır. İsmet Paşa, bu süre zarfında, "Sovyetlere evet, Komünizme hayır" ilkesi çerçevesinde hareket etmiştir. "Sovyetlere evet" ilkesi kapsamında, Türk heyetinde yer alan

¹⁸⁷ Tacibayev, a.g.e., s. 96.

¹⁸⁸ Tacibayev, a.g.e., s. 93.

kişilere uzmanlık alanlarına göre çeşitli kurumları incelenme görevi vermiş ve bu sayede Sovyetlerin başarı sağladığı alanlardan istifade etmeyi düşünmüştür. Ticari ilişkilerin gelişmesi önündeki engellerin ortadan kaldırılmasını istemiştir. Sovyetlerden makine alımında kullanılmak üzere 8 milyon dolarlık kredi almış, kalkınma planının hazırlanmasına yardımcı olunması amacıyla Sovyet uzmanların Türkiye'ye gönderilmesini sağlamıştır.

Sovyet Rusya'ya, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesi ve Balkanlar'da oluşturmaya çalıştığı ittifak hakkında bilgi vererek, Sovyetlerin kaygılarını gidermek ve endişelerini ortadan kaldırmak için çaba sarf etmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin hiçbir zaman Sovyet Rusya aleyhine bir girişimde bulunmayacağını, daha önce vermiş olduğu taahhütlere bağlı kalacağını ve dostane ilişkilerin sürdürüleceğinin güvencesini vererek başarı sağlamıştır. Ayrıca Sovyet Rusya'nın içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla Türkiye ile ilişkilerini uzun vadede dostluk ilişkileri çerçevesinde yürütmek istediğini gözlemlemiş ve Sovyetlerle dost kalmanın Türkiye'nin yararına olduğuna kanaat getirmiştir.

İsmet Paşa, "Komünizme hayır" ilkesi çerçevesinde, yaptığı her konuşmada Türkiye'nin milliyetçi bir kimliğe sahip olduğuna, bu şekilde devam edeceğine vurgu yapmış; ama aradaki rejim farkının iki ülkenin ilişkilerini güçlendirme yolunda bir engel teşkil etmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Komiserler Heyeti Reisi Molotov ile yaptığı görüşmede, net bir şekilde Türkiye'deki komünist propagandalardan duyduğu rahatsızlığı dile getirmiş ve Moskova'nın bu tür propagandaları önleyecek etkiye sahip olduğunu belirtmiştir.

Sovyet Rusya ise İsmet Paşa'nın ülkelerine yaptığı seyahati kendi siyasi amaçları doğrultusunda kullanmak için çaba göstermiştir. Bu hedef doğrultusunda Türkiye'yi kaybetmemek, kalkınma planları çerçevesinde kat ettiği ilerlemeyi göstermek ve Türkiye'nin sanayisini güçlendirmeye yardımcı olacak adımlar atmıştır. Bunun için Türk yetkilere bütün kurumlarının kapılarını açmış, takip ettiği programı ve yöntemlerini göstermiş, Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu krediyi vermiş ve dış politikada atacağı adımları engellememiştir.

Nihayetinde İsmet Paşa'nın Sovyet Rusya ziyareti, Türk-Sovyet ilişkileri üzerinde iyi bir tesir bırakmıştır. Siyasi açıdan yeni bir antlaşma imzalanmasa da hiçbir devletin aleyhine adım atılmamıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda iki ülkenin birbirine duyduğu güven artmış, birbirlerinin çıkarlarına zarar verecek adımlar atmayacağı görülmüştür. Bu durum ise mevcut ilişkilerin daha da güçlenmesini sağlamıştır. Seyahat

ekonomik açıdan da önemli sonuçlar doğurmuştur. Çünkü bu seyahat vesilesiyle, Dünyanın ağır bunalımdan geçtiği bir dönemde, bunalımın dışında kalan Sovyet Rusya'nın ekonomik deneyimleri yerinde görülmüştür. Türkiye'ye gelecek Sovyet uzman ve teknik elemanlarının yardımıyla 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı yürürlüğe girmiş, Sovyet kredisi ve teknolojisiyle de Kayseri ve Nazilli Tekstil Fabrikaları inşa edilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10-00-00 / 13-74-04.

BCA, 30-10-00-00 / 13-74-05.

BCA, 30-10-00-00 / 146-43-19.

BCA, 30-10-00-00 / 248-677-09.

BCA, 30-10-00-00 / 248-677-08.

BCA, 30-18-01-02 / 27-25-01.

BCA, 30-18-01-02 / 41-85-07.

BCA, 30-18-01-02 / 43-18-13.

BCA, 30-18-01-02 / 48-64-14.

BCA, 30-18-01-02 / 53-23-20.

Rusya Devlet Sosyo-Politik Tarih Arşivi (RGASPI)

RGASPI, 82-2-1328 / 123

RGASPI, 82-2-1328 / 124

RGASPI, 82-2-1328 / 125

RGASPI, 82-2-1328 / 126

RGASPI, 82-2-1328 / 127

RGASPI, 82-2-1328 / 128

RGASPI, 82-2-1328 / 129

RGASPI, 82-2-1328 / 130

RGASPI, 82-2-1328 / 131

RGASPI, 82-2-1328 / 132

RGASPI, 82-2-1328 / 133

RGASPI, 82-2-1328 / 135

RGASPI, 82-2-1328 / 136

RGASPI, 82-2-1328 / 137

RGASPI, 82-2-1328 / 138

RGASPI, 82-2-1328 / 139

Kitaplar

Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge) 1923-1938, Cilt II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Bilge, Suat, **Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992.

Bulut, Semih, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Esmer, Ahmet Şükrü, **Siyasi Tarih (1919-1939)**, Güney Matbaacılık, Ankara, 1953.

Gönlübol, Mehmet- Sar, Cem, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.

Gürsel, Haluk Ferden, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

İnönü, İsmet, **Hatıralar**, Cilt II, Sebahattin Selek (Yay. Haz.), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Kolesnikov, Aleksandr, **Atatürk Dönemi Türk-Rus İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Qasımlı, Musa, **Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İlişkileri 1960-1980**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Tacibayev, Raşid, **Kızıl Meydan'dan Taksime Siyasette, Kültürde ve Sanatta Türk Sovyet İlişkileri**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1982.
- Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Türk Dış Politikası**, Cilt I, Baskın Oran (Ed), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Türk Dış Politikasının Analizi**, Faruk Söylemezoğlu (Der), Der Yayınları, İstanbul, 1998.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi (1923-1934)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973.
- Vandov, Dimitir, **Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Yerasimos, Stefanos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, Boyut Kitapları, İstanbul, 2000.

Makaleler

- Alaettin Cemil, "Moskova'ya Doğru: Moskova Yolunda 27 Nisan 1932", **Cumhuriyet**, 5 Mayıs 1932.
- Alaettin Cemil, "Rusya Mektupları: Rusya'yı Bir Cümle ile Tarif; Yepyeni Bir Alem", **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932.
- Cevat Nizami, "Rusya ve Biz", **Akşam**, 19 Mayıs 1932.
- Doğan, Hulusi, "Sanayinin Musikisi Nasıl Başladı, Nasıl Bitti? Sümerbank Nazilli Basma Fabrikası'na Tarihsel Bir Bakış", **Ege Akademik Bakış**, Cilt 7, Sayı: 2 (2007), s. 661-689.
- Temuçin, Faik Ertan, "İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 211-222.
- Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: Kiev'de Bir Duruş", **Vakit**, 6 Mayıs 1932.
- Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 3", **Vakit**, 8 Mayıs 1932.
- Hakkı Tarık, "Sovyetleri Ziyaret: 4", **Vakit**, 9 Mayıs 1932.
- İlkin, Selim, "Birinci Sanayi Planının Hazırlanışında Sovyet Uzmanların Rolü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Özel Sayısı (1979-1980), s. 257-288.
- Kamalov, İlyas, "1920-30'lu Yıllarda Gelişen Türk-Rus Ekonomik Münasebetleri", **Atatürk'ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s.223-231.

- Korhan, Tuğba, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Yıllarında Türk-Rus Ticari ve Ekonomik İlişkileri Üzerine”, **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 1, Sayı: 24 (2012), s. 91-104.
- Mahmut Nedim, “Hakiki Dostluk; Açık Söylemeği, Dürüst Yürümeyi Emreder”, **Milliyet**, 10 Mayıs 1932.
- Müezzinoğlu, Ersin, “İsmet Paşa’nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 20, Sayı: 2 (Eylül 2018), s. 249-260.
- Selim Ragıp, “Rusya Mektubu: Bu Sene 82 Milyon Rus Mektebe Sevk Edilecek”, **Son Posta**, 6 Mayıs 1932.
- Selim Ragıp, “Rusya’da Spor: Moskova ve Ukrayna Müsabakası”, **Son Posta**, 11 Mayıs 1932.
- Selim Ragıp, “Sovyet Rusya’da Neler Gördüm: 1”, **Son Posta**, 15 Mayıs 1932.
- Yaşar, Semiz-Güngör, Toplu, “Cumhuriyet Döneminde Devlet Tarafından Kurulan İlk Sanayi Kuruluşu Kayseri Sümerbank Bez Fabrikası”, **SUTAD**, Sayı 45 (Nisan 2019), s. 29-59.
- Vala Nureddin, “Rusya İntibaları: Kiev”, **Akşam**, 8 Mayıs 1932.
- Vala Nureddin, “Bolşevik Rejimine Dair Bir Tefelsüf”, **Akşam**, 10 Mayıs 1932.
- Yüceer, Saime, “Atatürk Dönemi (1919-1938) Türk-Rus İlişkilerinin Siyasi Boyutu”, **Atatürk’ten Soğuk Savaşa Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri (Ankara 14-15 Mayıs 2010)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 61-106.
- Seyfi, Yıldırım, “Türk-Sovyet Ekonomik İlişkileri ve Heyetler, 1923-1938”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 5, Sayı: 3 (Eylül 2008), s. 7-34.
- Yunus Nadi, “Moskova Ticaret Odası’nda”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 1932.
- Yunus Nadi, “İsmet Paşa’nın Rusya Seyahati ve Neticeleri: 3”, **Cumhuriyet**, 13 Mayıs 1932.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Hâkimiyeti Milliye

Milliyet

Son Posta

Vakit

EKLER

RGASPI (28 Nisan 1932)

КРАТКАЯ ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СОВЕТА
НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ т.В.МОЛОТОВА с ПРЕМЬЕР-
МИНИСТРОМ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИСМЕТ-ПАШЕЙ

28-го АПРЕЛЯ 1932 г.

При беседе присутствовали: Министр Иностранных Дел
Турции Рушди бей, турецкий посол Рагиб бей,
т.т.Литвинов, Карахан, Суриц, Керженцев.

МОЛОТОВ. Выражает радость от личного знакомства. Непосредствен-
ные отношения между главами правительства помогают
еще более укрепить существующие дружественные от-
ношения между странами.
Handwritten note: И. Молотову в Стамбуле 28 апреля 1932 г. И. Молотову в Стамбуле 28 апреля 1932 г.

ИСМЕТ.

Вся обстановка приезда вызвала большое радостное на-
строение у него и у спутников. Отмечает ~~особенно~~
особенную дружественность и откровенность. *Handwritten note: (рушди)* Благода-
рит от своего имени и от своих коллег. Старая репута-
ция гостеприимства Советского Союза блестяще под-
твердилась. От имени главы и всех членов турецкого
правительства выражает радость возможности возобно-
вить ~~основной~~ *Handwritten note: И. Молотову* контакт и ~~демонстрировать~~ *Handwritten note: (рушди)* новое выражение
искренней дружбы ~~между~~ *Handwritten note: (рушди)* обоих народов.

МОЛОТОВ. Передает привет Гази Мустафа Кемалю, ~~И. Молотову~~. Надеется,
что приезд Исмета и весьма значительной группы турец-
ких деятелей позволит ~~двигать~~ *Handwritten note: (рушди)* дальше дело ~~улучшения~~
отношений.

ИСМЕТ. Благодарит.

МОЛОТОВ. Просит разрешения задать вопрос: какие вопросы ~~осо-~~
бенно интересуют турецких гостей в Советском Союзе -
хозяйство, строительство, общественные и т.п.

ИСМЕТ. Благодарит за любезный вопрос. Приезд большой груп-
пы специалистов, ~~специально~~ *Handwritten note: (рушди)* подобранных по всем ~~об-~~
~~ластям~~, предпринимает те области, которыми они будут
интересоваться; например, текстильная промышленность,
сахарная промышленность, народное образование и т.п.

Отмечает исключительное впечатление ~~жизненно-~~

- 3 -

124

сти, господствующей в Москве и бросавшейся в глаза при первом же взгляде: "огромно, грандиозно".

МОЛОТОВ. Мы считаем, что в нашей стране все находится еще в процессе движения. Продолжается рост в самых различных ^{отраслях} отраслях народного хозяйства. Возникают все более ~~и~~ крупные задачи в большинстве отраслей: в этом отношении каждый новый год строительства дает наряду с немалыми успехами новые задачи.

ИСМЕТ. Выражает согласие.

МОЛОТОВ. Справляется, какие ~~вопросы~~ ^{темы} Советского Союза могут особенно интересовать турецких гостей.

ИСМЕТ. Мало знаком с этим вопросом и не берет сам дать ответ.

МОЛОТОВ. Может быть Ленинград?

ИСМЕТ. С удовольствием посетит Ленинград.

Надеется использовать свое пребывание в СССР, чтобы возобновить ^{несколько} неоднократно ^{до} ^{интервью} собеседования по крупным вопросам, интересующим обе страны, а также касающимся международной области. Будет говорить при этом с полной откровенностью ~~не всем этим существующим~~ ~~вопросам.~~ Такие встречи должны использоваться особенно для выражения самых искренних и самых откровенных мнений деятелей обеих стран в всех существующих вопросах.

МОЛОТОВ. Выражает полную уверенность, что мы с нашей стороны внесем в собеседование такую же полную искренность и полную откровенность. Отмечает, что это взаимное стремление является одной из лучших гарантий полноты обсуждения и успешности разрешения возникающих вопросов.

ИСМЕТ. Прощается.

RGASPI (3 Mayıs 1932)

Сов. секретно.

ЗАПИСЬ БЕСЕДЫ т. В. М. МОЛОТОВА с ПРЕДСЕДАТЕЛЕМ
СОВЕТА МИНИСТРОВ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ ИСМЕТОМ-ПАШЕЙ
3 мая 1932 года.

insistently
Исмет настоятельно просил о разговоре с т. Молотовым без
посторонних, подчеркивая, что он просит т. Литвинова не присут-
ствовать, так как в этом случае придется привлечь к разговору
также и Тевфик Рюшди-бея. Разговор продолжался 2 1/2 часа.

ИСМЕТ. Благодарит за предоставление возможности переговорить с глазу
на глаз. По возвращении из Ленинграда надеется иметь новое сви-
дание и достигнуть конкретных результатов по экономическим во-
просам. Сейчас хочет говорить в доверительном и дружеском поряд-
ке по вопросу совершенно иного характера. Это - вопрос о взаим-
ной пропаганде. Года два назад, в момент своего приезда в Ангору,
Карахан жаловался Исмету на анти-советскую деятельность некоторых
националистских русских элементов, осевших в Турции. Исмет обещал
тогда сделать все возможное и сделал это слово, следуя определен-
ной программе действия и достигнув полной ликвидации этих нежела-
тельных элементов в Турции. Таким образом, сейчас ни его, ни Ке-
маля, ни турецкое правительство в целом нельзя ^{upbraid, blame} упрекнуть не толь-
ко в допущении открытой ^{open} советской пропаганды, но и в покровитель-
стве ^{protection, patronage} каким бы то ни было тайным видам этой пропаганды. Если Мо-
лотову известны какие-нибудь противоречащие этому факты, он го-
тов дать все об'яснения и принять все нужные меры.

Что касается другой стороны, то Исмет не может жаловаться
на какую-либо анти-турецкую пропаганду в СССР во внутренней со-
ветской политике. Таких поводов на недовольство у него нет:

чати против СССР. Мы и не претендуем на то, чтобы возлагать такую ответственность на руководителей турецкой политики. Со своей стороны, Молотов никогда не имел никаких сведений о причастности наших учреждений или организаций в какой бы то ни было тайной или открытой форме к выступлениям против правительства или руководящих лиц Турции. Между тем было бы нетрудно указать на отдельные примеры недружелюбных выступлений ^{и отдельных} органов ~~советской~~ печати и отдельных деятелей Турции против СССР, ~~советской~~ ^{Союза} компартии и отдельных руководителей Советского Союза, в частности, Сталина. Опять таки, мы не возлагали и не собираемся возлагать ответственности за эти выступления на руководителей Турции. Молотов безусловно допускает наличие тех фактов тайной пропаганды, ^{поскольку о них} о которых говорил Исет, но сам о них никаких сведений не имеет. Если говорить о лучшем способе устранения вредного влияния этих выступлений, в частности, тех, которые направлены против Кемаля и Исмета, на советско-турецкие отношения, то наилучшим способом, пожалуй, являются встречи и поездки, подобные нынешней поездке Исмета, ~~когда~~ ^{когда без остановки в дороге при} ~~участии~~ ^{поддерживает} участия всех главных руководителей Советского Правительства и партии, явко ~~показав~~ ^{показав} дружественность официальных и личных отношений. Мы, со своей стороны, так высоко расцениваем значение этого приезда Исмета, что полагаем, что для улучшения той психологической обстановки, о которой говорил Исет, не может быть ~~и не будет~~ более благоприятной предпосылки, чем этот приезд. Молотов надеется, что Исет с этим согласится.

ИСЕТА.

Безусловно с этим согласен, искренне убежден в огромных положительных результатах, которые произтекут из его поездки. Особенно счастлив слышать от Молотова столь авторитетное подтверждение того, что советская сторона именно этим последним дружеским демонстрациям придает такое значение. Всем и каждому

128
4.

будет теперь ясно, что СССР и Турция - искренние друзья, хотят такими остаться и не будут потворствовать каким бы то ни было попыткам эту дружбу нарушить. Это будет иметь очень большое значение, чтобы преградить путь всем обратным течениям. Это заверение Молотова Исмет отвезет, как самый драгоценный подарок, Кемалю.

Хотел бы показать на примере, каким образом впечатления от поездки повлияли на эволюцию его собственного настроения. Ехал в Москву, имея поручение говорить об этих вопросах. Но с самых первых дней пребывания, с первых же контактов с советскими вождями, сразу возмел глубокую уверенность, что дружба между вождями обеих сторон глубока и прочна, и нежелательные события в советско-турецких отношениях могут происходить лишь вопреки воле и без ведома главных вождей. "Чтобы быть корректным", он не мог не информировать Молотова о существующем положении вещей, но просил о встрече с глазу на глаз именно, чтобы не придавать своему демаршу характера официальных переговоров между правительствами, а сохранить ему свойство личного и дружеского контакта. Исмет полностью солидаризируется со словами Молотова: эти дружественные демонстрации послужат лучшим ответом всем, кто, вблизи или издали, изнутри или снаружи, смотрит на советско-турецкие отношения более или менее дружелюбно. Надеется, что это резюме в точности отражает взгляд Молотова.

